

O KIJEVSKIM I SINAJSKIM LISTIĆIMA

Marija PANTELIC, Zagreb

Ova su dva glagoljska fragmenta najstariji predstavnici staroslavenske liturgije (mise) zapadnoga i istočnoga obreda. Budući da to nisu biblijski tekstovi, te nemaju dovoljno komparativna materijala a ni sasvim određenih latinskih i grčkih predložaka, to oni neprestano izazivlju nove napore znanstvenih istraživača na ponovne i detaljne analize njihovih sadržaja.

Svi se paleoslavisti slažu da su *Kijevski listići (Ki)* po svojoj liturgijskoj strukturi dio najstarije misne knjige, Sakramentara, da sadrže po tri oracije za devet misa i sedam misnih prefacija. Kako postoji više tipova starih Sakramentara prema autorima: Leonianum, Gelasianum, Gregorianum, a prema crkvenim centrima: rimski, ambrozijski, galikanski, mozarapski tip itd., čiji su se elementi ukrštavali, ipak se većina novijih liturgičara (Mohlberg, Gamber, Pokorný, Vašica) slaže da predložak *Ki* pripada zastarjelom tipu latinskoga gregorijanskog sakramentara akvilejsko-salzburškog područja iz 8-9. st., dok A. Baumstark stavlja liturgijski predložak *Ki* u područje zapadnoga Ilirika (između Dalmacije i Makedonije sa sjedištem u Solunu) koji je za pape Grgura III (731-741) bio otkinut od Rima i pripojen carigradskom patrijarhatu.¹ Zbog neriješena pitanja podrijetla predložka *Ki* javljali su se i osamljeni glasovi da bi *Ki* mogli biti i falsifikat. Njima se u najnovije vrijeme pridružio i prof. Hamm, koji ukazuje i na autora, mjesto i vrijeme: Václav Hanka, Prag, 19. stoljeće.² Autor je olakšao istraživanje *Ki* sa svih aspekata ne samo bogatim repertorijem literature o njima, iako ne potpunim, nego i preglednom latiničkom transliteracijom teksta, paralelnom Jagićevom rekonstrukcijom latinskog prijevoda dodavši i latinsku verziju teksta iz *Padovanskog sakramentara* D 47 (str. 42-61 po Mohlbergu).

¹ I. Petrović, *Literatura o Ćirilu i Metodiju prilikom 1100. jubileja slavenske pismenosti*. Slovo 17, Zagreb 1967, 136-188; Slovo 18-19, Zagreb 1969, 325-327.

² J. Hamm, *Das glagolitische Missale von Kiew*. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Wien 1979, 3-133 + 20 tab.

Nastojat ćemo pomoću analize sadržaja i kompozicije prefacija *Ki* staviti u povijesni okvir i dati liturgijske priloge za određivanje njihova predložka.

I istočna je liturgija sačuvana fragmentarno na tri lista koja pripadaju *Sinajskom euhologiju*, glagoljskom kodeksu iz 11. st. *Sinajski liturgijar (Si)* sadrži četiri oracije iz proskomidije, tj. pripravnog dijela istočnih liturgija, koje određuju i sami naslovi njihovih molitava. Ipak za prve tri oracije *Si* izdavači i istraživači njihova teksta nisu mogli uputiti na njihov grčki predložak.³ Kako je iza treće molitve ostalo dosta mjesta, neka mlađa ruka ispisala je pashalije, za koje je prof. Hamm nabacio hipotezu (str. 94, 118) da je možda ista ruka napisala i prvu stranu (1^r) *Ki*₂. Pokušat ćemo odrediti kojoj liturgijskoj vrsti pripada prva molitva, identificirat ćemo predložak druge oracije, odrediti točan sadržaj pashalija *Si*₂, a paleografskom analizom provjerit će se da li je *Ki*₂ i *Si*₂ pisala jedna ruka. Pomoću analize ćirilicom pripisanih krsnih imena u diptihu uz Bazilijevu molitvu pokušat ćemo odrediti ubikaciju i kronologiju pripisa i upotrebe *Kijevskih listića* i *Sinajskog liturgijara*.

Prefaciju ima misa sv. Klementa pape i šest ostalih misa preko sedmice. Prefacije obično izriču pohvalu i zahvalu Bogu. Naime, evanđeoski tekst konsekracije (pretvorbe) se sačuvao, ali evanđelisti u referiranju kako se odvijala posljednja večera samo izjavljuju da je Krist prije nego je uzeo kruh u ruke... dao *hvalu* Bogu prema židovskom običaju, ali ne navode i njezin tekst. Zato je u prvim kršćanskim vremenima biskup ili celebrant improvizirao sažete formule takvih zahvala. Centralna tema njihova sadržaja bila je teološka: hvala i zahvala Bogu za stvorenje svijeta, za njegova dobročinstva, a naročito za otkupljenje po Kristu, kristološka tema. Ove dvije teme su vrlo sažeto izražene u općoj, zajedničkoj prefaciji, a opširnije su razvijene na Spasiteljeve blagdane.

Kompoziciju prefacija tvori posebna liturgijska fizionomija kojoj je osnova stara rimska opća prefacija u kojoj su teološka i kristološka tema usko povezane. Ona počinje 1. apostrofiranjem Oca: *Domine, sancte Pater, omnipotens aeterne Deus...* u *Ki* uputa: *do věčьny Bože*, a lat. tekstovi ispisuju siglu *UD* i *aeterne Deus*, jer su znali napamet te početne kao i završne formule. 2. U prefacijama za Spasiteljeve blagdane i svetačke iza zaziva Ocu umetale su se kratke, varijabilne formule dogmatsko-mističke komemoracije tajne koja se misom slavila, ili pohvale herojskih djela pojedinih svetaca, naročito mučenika. 3. Kristološka konstanta, vrlo sažeta tema svih prefacija: *Per Christum Dominum nostrum, per quem majestatem... = Hръstomь gospoдьmь našimь . imьže veličьstvo...* čini prijelaz na trijumfalnu himnu nebeskih četa anđela koji slave vječnu liturgiju prema Ivanovoj Apoka-

³ J. Frček, *Euchologium Sinaiticum*. Texte slave avec sources grèques et traduction française. Izdao R. Graffin, *Patrologia orientalis, tome XXIV, fasc. 5; tome XXV, fasc. 3*. Paris 1933, 1939; R. Nahtigal, *Euchologium Sinaiticum I* (fototipsko izdanje) SA, Ljubljana 1941; II (tekst s komentarom i literaturom) Ljubljana 1942.

lipsi 4,8-11, kojoj se pridružuje i zemaljska liturgija. Nebeski dvorjanici, nebeska vojska, raspoređeni po stupnjevima prema Pavlovoj poslanici Kol 1,16, Ef 1, 21, ali nemaju obilježje utvrđene nauke.⁴ Poslanica Efežanima uvodi *nebeske sile*, koje u različitim značenjima često citira istočna liturgija sv. Ivana Zlatoustoga i sv. Bazilija, kao i *Ki*, dok ih zapadna gotovo i ne poznaje. Ističe ih jedino opća prefacija, apostrofiraju ih egzorcizmi u ritualu i amuletu (cf. građu za rječnik općeslav. književnog jezika hrvatske redakcije u Stsl. zavodu). Za završnu varijantu u navješćaju nebeskih korova: *per quem majestatem tuam...* uz ostale je najobičnija *Ideocum...* liturgičari tvrde da je vrlo stara i podrijetlom vjerojatno rimska, a vlastita ambrozijskom obredu.⁵

Iza uvodnoga protokola: ... *aeterne Deus* umetali su se varijabilni dijelovi različitih tipova. Kako je prefacija od starine odijeljena Sanctusom od Kanona mise, to ona ima jednu karakteristiku primitivne molitve slavljenja i zahvaljivanja Bogu. S druge strane istraživači ambrozijskoga obreda ističu da velik broj interpoliranih dijelova prefacija ima oblik misnih molitava, collecta.⁶ Naime, poput starih sakramentara rimskih, ambrozijski, galikanski i mozarapski obred zadržao je prefaciju za svaku misu, što je odraz stare prakse kad se taj promjenljivi dio mogao improvizirati.⁷ Upravo takve molitve odražava šest varijabilnih umetaka prefacija *Ki*. Oni su uglavnom kratki, sažeti, ponekad obogaćeni atributima, ukrašeni paralelizmima, antitezama i asonancama. Budući da su se pjevali, ti su sastavi imali bitan kriterij ritma: kadence početne i završne, kursus metrički i ritmički. R. Jakobson u nekoliko svojih radova obrađuje ritmičko-melodijsku stranu *Ki* i otkriva u njima precizan silabički sistem, koji ih jasno izdvaja od potpunoga proznoga latinskog prototipa kojemu niječe bilo kakvu poetsku notu.⁸

Donosimo tekst opće, zajedničke prefacije, koja je služila kao shema ostalim vlastitim prefacijama, iz *Hrvojeva misala (Hm)*, izostavljamo zgrade i dodajemo lat. original. Razdijelit ćemo je na početnu i završnu protokolnu formulu i umetnuti varijabilni dio prefacije sv. Klementu iz *Ki*. On ima posebnu sintaktičku strukturu u kojoj se samo s osam paralelnih leksema sa stilski ukrasnim asonancama i završcima crta kompletan lik sv. Petra i sv. Klementa i njihova veza.

⁴ X. Léon-Dufour, *Rječnik biblijske teologije*. KS, Zagreb 1969, 21.

⁵ M. Righetti, *Storia liturgica III*. Ed. 3, Milano 1966, 364.

⁶ P. Lejay, *Ambrosien (rit)*. *Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de Liturgie* (DACL) I/1 col. 1413 izvodi ovaj zaključak na temelju prefacija jednoga Bergamskog misala iz 11. st.

⁷ D. Kniewald, *Liturgika*. Zagreb 1937, 246.

⁸ J. Vašica, *Slovanská liturgie nově osvětlena Kyjevskými listy*. Slovo a slovesnost 6, 1940, 65-77; R. Jakobson, *Lingvistika i poetika*. Beograd 1966, 127.

*Въ истину достоино и правѣдно est'
pravo i sьpasitel'no. namъ tebѣ
vinu i vazdѣ hvali vsilati.
Gospodi, sveti Oтѣče, vьsemogi
vѣčьni Bože, (Hm)*

*Їбьстьнаго Клімента законьника
i мѣченика чьсти чьстѣе,
иже utjѣže byti blaženumu
apostolu tvoemu Petru
vъ inokosti podrugъ,
vъ isповѣdi učenikъ,
vъ чьсти namѣстьnikъ,
vъ мѣченii nasлѣдникъ.
Hрьстomъ gospodьmъ našimъ. (Ki)*

Кимъ величьство tvoe hvalеть
Anѣли i poklanajut' se Gospodьstviѣ,
trepečutъ Vlasti. Nebesa i nebeskie
Sili. i blaženi Šerafimъ
sъ op'čimъ radovanietъ služetъ.
Š' nimi i naše glasi da smѣsiti
e poveliši. molim' te s priležnimъ
isповѣdaniemъ govoreće: Svetъ. . (Hm)*

*Vere dignum et justum est,
aequum et salutare, nos tibi
semper et ubique gratias agere:
Domine, sancte Pater, omnipotens,
aeterne Deus.*

*Veneranda Clementis sacerdotis
et martyr is solemnna recurrentes,
qui fieri meruit beati
Petri
in peregrinatione comes,
in confessione discipulus,
in honore successor,
in passione secutor,
per Christum dominum nostrum.*

*Per quem majestatem tuam laudant
Angeli, adorant Dominationes,
tremunt Potestates. Caeli, caelorumque
Virtutes, ac beata Seraphim,
solia exultatione concelebrant.
Cum quibus et nostras voces, ut admitti
jubeas, deprecamur, supplici
confessione dicentes: Sanctus..*

Već se od starine, dok su još veze bile svježije, povezivalo sv. Klementa sa sv. Petrom. Naime, sv. Klement, rimski papa, helenistički naobražen Židov, bio je treći nasljednik sv. Petra oko 92–102. g. moći kojeg su sv. Braća donijela iz Hersona u Rim. On je stvarno bio u osobnom kontaktu sa sv. Petrom, a bio je ugledan i po svojim literarnim djelima.⁹ Njegov se kult bilježi od 4. st., a u 5. st. pridaje mu se mučeništvo koje ističe njegova prefacija. Sličnim paralelizmima s tri atributa sažeto crta sv. Leon papa († 461) zasluge i kreposti sv. Petra i Pavla u njihovoj apostolskoj službi:

izborom ravní,	et electio pares,
mukom slični,	et labor similes,
i završetkom jednaki	et finis fecit aequales ¹⁰

* Ovaj prijelazni izraz sažete i premještene kristološke teme i poziv nebesnika i zemnika na pohvale imaju ispisane samo dvije od sedam prefacija u *Ki*: 14, 3^v i 22, 5^f.

⁹ T. Šagi-Bunić, *Povijest kršćanske literature I*, KS, Zagreb 1976, 67–84.

¹⁰ P. Jounel, *Le culte des saints dans les basiliques du Latran et du Vatican au douzième siècle*. École française de Rome. Rome 1977, 249. Hrvatski prijevod iz *Časoslova naroda Božjega*, sveščić 5. KS, Zagreb 1973, 3080; J. P. Migne, *Patrologiae Latinae cursus completus* (PL) 54, 428.

Sv. je Leon poznat po stilski dotjeranim i zanosnim homilijama. On je možda začetnik mučeničkog kulta sv. Klementa, a možda i autor njegove prefacije, koja je jedini sačuvani biser staroslavenske ćirilometodske ĥaštine, jer se njegova prefacija gubi u lat. liturgijskim kodeksima iza 11. stoljeća.¹¹

Dok je početni dijalog: *Domīnus vobiscum, Sursum corda* i završni *Sanctus... Dominus Deus Sabaoth, Hosanna* zajednički svim liturgijama, *hvali vsilati* završna je formula istočnih oracija; *nebesa i nebeskie sili* (caeli, caelorumque Virtutes) odrazu-ju utjecaj istočne liturgije. Tako već prefacija u prvoj sedmičnoj misi (10, 3^r) apostrofira: *Nebesъkыję tvoję sily prosimъ i molimъ*, dok lat. tekst stavlja u invokaciji: *Majestatem tuam suppliciter deprecantes... Ki se obraća nebeskim stanovnicima, svetima, a lat. direktno samo Bogu. Po kompoziciji prefacija je prava sažeta i jasna oracija iz koje se vidi koga i što se moli: svetost i vječnost. Te dvije eshatološke vrednote jesu svrha i plod stvaranja i otkupljenja koje opisno ističe oracija iste mise moleći na kraju: jakost i milost da se postigne svetost i vječnost. Zato se u prefaciji apostrofiraju i zazivlju nebeske sile, dvorjanici nebeski koji su postigli vječnost, a u oraciji Bog, stvoritelj i spasitelj. Tako su ideja stvaranja, otkupljenja i posvećenja, kojima je cilj nebo, tijesno povezane u oraciji i prefaciji mise na početku*

Prefacija 10, 3^r
*Nebesъkыję tvoję sily
 prosimъ i molimъ,
 da sъ vyšъnimi tvoimi
 dostoiny sъtvoriši ny:
 i včъnae tvoe ihъže žjedaemъ
 podasъ namъ milostivno:
 Hrъstomъ gospodъmъ našimъ:imъ ...*

Oracija 8, 2^v
*Bogъ iže tvarъ svoję
 velъmi pomilova,
 i po gněvě svoemъ
 izvoli vъplъtiti sję
 sъpaseniē radi člověčьska.
 i vъshotěvъ namъ utvrdi sрьdьce naše
 i milostiję tvoeję prosvēti ny: Gospodъmъ:*

Prefacija treće mise u sedmici (srijeda, 18, 4^r) predstavlja posebnu varijantu pohvale Bogu za dar života zemaljskog i vječnog što izvrsno rezimira izraz »život naš«, a zatim se odvija poziv čovjeka na život često citiranom izrekom u trisvetoj i pričesnoj molitvi u obje istočne liturgije kao i u njihovoj prefaciji, a uzeta je iz homilije sv. Ivana Zlatoustoga na Vel. četvrtak. Ponavljaju je i najstariji kodeksi ćirilometodijeva repertorija: *Cloz, Euh, Supr, VC i VM*.¹² Ona je interpolirana u drugom versu slijedeće prefacije 18, f. 4^r:

¹¹ S. M. Pagano, *Sacramentarium Sublacense (sec. XI)*. Roma, Città del Vaticano, 2. ed. 1981, 195.

¹² A. Dostál, *Clozianus, staroslověnský hlaholský sborník tridentský a innsbrucký*. Praha 1959, 239 (9b 35); R. Nahtigal, *Nav. dj.* II, 7; F. Grivec-F. Tomšič, *Constantinus et Methodius Thessalonicenses. Fontes*. Radovi Staroslavenskog instituta 4. Zagreb 1960, 141, 211, 147, 149-214; I. K. Pavković, *Tekst božanstvenih liturgija sv. Ivana Zlatoustoga, sv. Bazilija Velikoga i božanstvene službe pretposvećenih darova*. Zagreb 1966, 28, 43, 50 (ciklostil).

*Ty esi životъ našъ gospodi,
otъ nebytiě bo vъ bytie sъtvorilъ ny esi
i otъpadъšję vъskrěsi pakъ, da namъ ne dostoitъ tebě
sъgrěšati: tvoě že sqtъ vъsě:
nebesъskaě i zemlъskaě gospodi, (ps 88,12)
da ty samъ otъ grěhъ našihъ izbavi ny:
Hr̄bstomъ gospodъmъ.*

Rečenicu sv. Ivana Zlatoustoga καὶ τῆς ἐρωμένης κτίσεως πρῶτον ὑπὸ Θεοῦ εἰς τὸ εἶναι καλούμενον ἐκ τοῦ ὄντος εἰς τὸ εἶναι ἡμᾶς παρήγαγε staroslavenski spomenici izražavaju s dva glagola: *sъtvoriti* (*Ki Euh VM*) i *prěvesti, privesti* (*Supr VC* 18,8). Grivec misli da je *sъtvoriti* stariji, jer dolazi u *Ki*, a možda i prema Gen 1,1: *In principio creavit Deus caelum et terram*. Čini se da se Zlatousti inspirirao na moralizatorsko-retoričkoj ideji stvaranja prema 2 Mak 7,28: ni iz čega: »Pogledaj nebo i zemlju i sve što je na njima, i znaj da je sve to Bog načinio ni od čega i da je tako nastao ljudski rod.«

Vg:... *et intelligas, quia ex nihilo fecit illa Deus, et hominum genus ita fit*
Sirijski: *ac vide Deum ea ex eo, quod non est, fecisse, etiam genus humanum eodem modo existisse*

Iako *sъtvoriti* znači izvesti, privesti ni iz čega, ipak se Zlatoustova rečenica oslanja na 2 Mak 7, 28, gdje se to izričito naglašuje. U hrvatskoglagoljskim spomenicima Zlatoustovu rečenicu od liturgijskih tekstova donose jedino *Novakov misal*, f. 225, 13-14 i *Ritual JAZU* Ia 60, f. 10, 2-6 iz 15. st. u oraciji obreda vjenčanja: *Bože ki siloju tvoeju ot nebitiě v bitie stvorilъ esi...* a koju nemaju adekvatni lat. tekstovi. Od neliturgijskih tekstova citiraju je različiti egzorcizmi.

Misa petka (24, 5^r) od davnine je posvećena Spasiteljevoj mucij, pa su sve oracije prožete reminiscencijama naših krivnja koje izazivlju čežnju za oprostjenjem i spasenjem. To rezimira prefacija ove mise metaforičkim kontrastima grijeha i oprostjenja u nizanju radnji koje je izveo Otkupitelj za nas. Naglašava ih trostruki veznik i koji ne odrazuje lat. predložak:

26,5^v

Zъloba našę ne vъrěsni sję vъ nasъ.

*nъ izdrěšenie věčъnoe prisno namъ bōdi.
gospodi našęgo radi.*

*tъ bo ny samъ otъ tъmъnyhъ otъvede:
i očisti, i zaklepe, i dostoino izbavi.*

Hr̄bstomъ gospodъmъ našimъ.

*Ut non in nobis nostra malitia,
sed indulgentiae tuae praeveniat
semper affectus,*

*qui nos a noxiis voluptatibus
indesinenter expediat,*

*et a mundanis cladibus dignanter eripiat,
per Christum dominum nostrum.*

Misa subote ponavlja istu temu, čežnju za izbavljenjem i spasenjem. I njezina je prefacija (30, 6^f) prava oracija koja se upravlja direktno Kristu, a ne Bogu Ocu kao ostale. Iako je invokacija prefacije upravljena Kristu, ipak se njegovo posredništvo ponavlja na koncu, dok ga lat. tekst ispušta i odmah nastavlja: *per quem...*

Molimъ sјę Isusu Hrъstu ... Precantes ut Iesus Christus ...
Hrъstomъ gospodъmъ našimъ ... per quem majestatem ...

Incipiti oracije i sekrete (20, 21,4^v) četvrte mise u sedmici (četvrtak): *Cēsarъstvę našemъ ... Rege nostras ...* (D 47); *Tvoę cirkъnaę tvrъdbъ ... Tua sacramenta nos Deus circumtegant ...* (D 47) poslužili su istraživačima za različita mišljenja: o nedovoljnom poznavanju lat. jezika prevodioca *Ki*; o kreiranju riječi prema suzvučnosti i o isticanju ideološkokulturnog jedinstva naroda i crkve.¹³

Najstariji stsl. spomenici daju imenici: *cēsarъstvo* značenje carstva i kraljevstva. Lat. tekstu navodnog predloška *Ki*: *rege* istraživači daju značenje ablativa i imperativa. Ove dvije oracije stavljaju na prvo mjesto imenice s njihovim atributima: *Cēsarъstvę našemъ* i *Tvoę cirkъnaę tvrъdbъ*, dakle državu i crkvu koju sačinjava narod. Prva oracija traži da zemlja i stanovnici ne budu predani tuđinu, a narod da ne postane roblje poganima. Druga, dvadeseta oracija (*secreta*) »*Rege nostras*«, koja obično podsjeća na stari obred donošenja darova i zaključuje taj kulturni čin, ovdje odstupa od njega, te traži poput prve oracije zaštitu Crkvi, a struktura im je ista.

Budući da ove oracije pokazuju samo u nekim dijelovima srodnost s latinskim, nastojat ćemo ih staviti u povijesni ambijent njihova postanka. Poznato je da, za vrijeme provala poganskih naroda (Huna 451, Vandala 455, Langobarda 591) u Italiju, i kad su zaprijetili samom Rimu za vladanja slabih rimskih careva i bezbrižnih bizantskih namjesnika, pape spašavaju grad od paleža, provaljivanja, gladi i bolesti, kao Leon Veliki († 461) i Grgur Veliki († 604). Upravo ovi pape koji su s pravom dobili naslov »Veliki« napisali su i redigirali liturgijske (misne) molitve sačuvane u njihovim sakramentarijima (*Leonianum*, *Gregorianum*). Naročito je sv. **Grgur** stupio u kontakt s nepokrštenim narodima kojima šalje misionare (Engleska). Njima pomaže opširnom korespondencijom, komentarima Sv. pisma i homilijama. Tako se u jednoj od njegovih dvadeset homilija o *Ezekijelu*, gdje vers 34,28 obećava Izraelu da »neće biti plijenom narodima«, tuži kako se morao odreći mirna života (bio je monah) i preuzeti teret i brigu za Crkvu u duhovnom i materijalnom vidu: »*saepe singulorum vitas actusque pensare. Modo quaedam civium negotia sustinere, modo de irruentibus barbarorum gladiis gemere, et commisio gregi insi-*

¹³ R. Jakobson, *Nav. dj.*, 127–128. J. Vašica, *Literární památky epochy velkomoravské 863–885*. Praha 1966, 41–51 i tamo navedena literatura.

diantes lupos timere. Modo rerum curam sumere, ne desint subsidia eis ipsis quibus disciplinae regula tenetur, modo raptores quosdam aequanimiter perpeti, modo eis sub studio servatae caritatis obviare.«¹⁴ Brinuo se za žitnice, skloništa, za beskućnike, bolnice pa čak i za policiju. S pravom ističu crkveni povjesničari da u ta vremena carski Rim postaje papinski. Da su to bila teška vremena, odražuje Grgurov umetak za mir u sam misni kanon u molitvi Hanc igitur ... *diesque nostros in tua pace disponas ... dьni naše v tvoemь mirě ustroiši...*¹⁵ Ako u ovaj povijesni okvir stavimo naše oracije (20. i 21), onda one mogu biti odraz autorstva ili samo redigiranja Grgura pape pod koje ime *Padovanski sakramentar* D 47 stavlja sve oracije: *Incipiunt orationes cottidiane Gregorii papae*. Završna doksologija prve oracije (20) jedina donosi posebnu njezinu varijantu u kojoj se ističe i Kristovo vladanje s Ocem a nema je lat. tekst:

*Cěsarьstvě našemь gospodi
milostьjо tvoeјо prizri.
i ne otъdazь našego tuzimъ.
i ne obrati nasъ vъ plěnъ
narodomъ poganьskymъ.
Hrьsta radi gospodi našego.
iže cěsaritъ sъ Otьcemь ...
i sъ svjětymъ: ...*

*Rege nostras, domine,
propitius voluntates,
ut nec propriis iniquitatibus
implicentur, nec
subdantur alienis,
per Dominum ...*

Od trideset i osam oracija, među koje ubrajamo i prefacije, samo tri (6, 24 i 38) nemaju uobičajenu završnu doksologiju, koja je uvijek ista: *Gospodьmь*. Ona može biti kratka prema lat. »Per Christum dominum nostrum. Amen«, ili dulja kako se odvija u dvadesetoj oraciji, gdje se ističe i Kristovo vladanje uz Oca i povezuje se njezin završetak s početkom oracije: *iže cěsaritъ sъ otьcemь ...*, a izostavlja se: *živitъ* prema lat. ... *qui tecum vivit et regnat...* Naime, *vivis* je galikansko-franački dodatak koji je kasnije ušao u rimski misal. (Usp. J. A. Jungmann, *Missarum Sollemnia*, Tome I. *Explication génétique de la Messe romaine*. Théologie 19. Éd. Montaigne, Paris 1950, 113). Duljom završnom formulom intenzivira se prošnja za *cěsarьstvo* koje je istaknuto i rečeničnim položajem na prvom mjestu.

¹⁴ *Bibliotheca Sanctorum* VII, coll 276-278 (bibliografija njegovih djela); *Corpus christianorum* series Latina CXLII Typographi Brepols Turn. Turnholti 1971, 101-107; F. V. Mareš, *The prayer »Look, Lord, upon our Kingdom« in the Kiew fragments*. Folia Slavica vol. 2, num. 1-3. Studies in honor of Horace G. Lunt. Columbus, Ohio 1978, 240-244.

¹⁵ D. Kniewald, *Nav. dj.*, 250; C. Mohlberg, *Missale Francorum*. Fontes II. Herder, Roma 1957, XXIV.

I slijedeća molitva, secreta, koja bi trebala skrenuti pažnju na prikazane darove, ističe također na prvom mjestu subjekt s njegovim atributima, na koji će se nadovezati ostali rečenični niz, naime, crkvu, u prenesenom značenju utvrde, pećine:

*Tvoě cirkŏnaě tvrěďbь
zaščiti ny gospodi.*

jože esi obrazьtь svoimь upodobilь.

jože ny čьstimь na balьstvo naše.

togo radi esi namь

věčьnoe oběčenie prineslь.

Gospodьtь našimь.

*Tua sacramenta nos Deus
circumtegant*

et reformat, simulque nobis

temporale remedium

conferant et aeternum,

per Dominum.

Dok se secreta *Ki* direktno obraća Crkvi za zaštitu, njoj, vidljivoj i snažnoj tvrđavi s njezinim karakteristikama, dotle lat. tekst općenito u stilu te oracije moli da nas primljene Tajne prožimaju, obnavljaju i donose kako vremeniti tako i vječni lijek.

Iza šest sedmičnih misa s oracijama i prefacijama upravljenih Ocu po Sinu, u kojima se iznose općeljudske želje i težnje kao kolektivan glas kršćanske zajednice da se postignu eshatološke stvarnosti blažene besmrtnosti i mira, slijedi povezivanje te crkve, tj. vjernika u borbi na zemlji sa slavnom crkvom u nebu traženjem pomoći i zaštite mučenika i svih svetih. To su također dvije mise s tri oracije bez varijabilnog dijela prefacije s tematikom prijašnjih, ali posredovanjem mučenika i svetih prema njihovim kategorijama. Ova posljednja misa citira Bogorodicu Mariju, anđele i sve nebeske sile, a zatim slijedi klasifikacija novozavjetnih svetaca: apostoli, mučenici, mučenice i zaključuje se: *i vьsěhь svjetyhь tvoihь.*

Misa svim svetima pokazuje nekoliko specifičnosti u odnosu prema latinskim. Razlikuje se već u samom naslovu. Od lat. misa bit će vjerojatno najstarija ona što ju je zapisao Alcuin:¹⁶ *Missa quotidiana sanctorum*, *Missa quotidiana de sanctis* (Sacramentarium Fuldense, X st.); *Missa in quotidianis diebus* (Mohlberg, ambrozijaska tradicija); *Missa de omnibus sanctis* (Sacramentarium Sublacense, 11. st., cf. bilj. 11); Sakramentar samostana sv. Frane u Šibeniku: *Ad poscenda suffragia sanctorum*, naslov, što ga imaju hrvatskoglag. misali: *Misa prositi pomoći svetih* (Hm, f. 219 (221), 437). Ove su mise u najstarijim kodeksima označene kao dnevne, *quotidianae*. *Ki* imaju poseban naslov: *Мьšє o vьsěhь nebesьskьhь silahь*, koje se citiraju u prvoj oraciji u značenju korova, čina, kategorija anđeoskih, a u drugoj i trećoj (36, 37) obuhvaćaju sve anđele. U istom značenju apostrofiraju ih samo prva i posljednja lat. oracija (Super populum). Četvrta oracija ove mise u *Ki* označena je kao druga iza Popričesne molitve (Postcommunio). To je stara otpusna molitva, zapravo završni blagoslov »Super populum«, koja u *Ki* izostavlja nebeske sile. Lat.

¹⁶ B. F. Albinus seu Alcuini operum. PL 101, col. 460.

su oracije, prva i posljednja, proširene umetanjem i starozavjetnih svetaca: patrijarha i proroka, a novozavjetnima dodaju *ispovjednike, konfesore*, koje lat. tekstovi nikad ne ispuštaju. Nakon što je papa Bonifacije IV dao prenijeti razasute kosti mučenika po katakombama u rimski Panteon posvetivši ga 13. V 610. u čast: *Sanctae Mariae ad Martyres*, čitava je Europa slavila *sve svete mučenike* na taj dan. A kad je Grgur III osnovao g. 741. oratorij u sv. Petru, posvetio ga je u čast Spasitelju, *sanctae Dei Genetricis semperque virginis Mariae, dominae nostrae, sanctorumque apostolorum, martyrum, quoque confessorum Christi, perfectum justorum*. U tom su oratoriju monasi bazilike svaki dan trebali slaviti vigilije, a sedmični prezbiteri svečane mise.¹⁷ Vjerojatno se od toga vremena obavezno navode *ispovjednici* u oracijama mise koje postaju u Rimu svakodnevne pa su kao takve ušle u stare sakramentare. Što se izostavljaju ispovjednici iz oracija *Ki*, a prisutni su u molitvi *na předloženie* liturgije sv. Bazilija u *Si* iz 11. st. i u *Assemanijevu evanđelju*¹⁸ iz istoga vremena, ne može biti slučajnost i neznanje prevodioca. Postoji velika vjerojatnost da se u predlošku *Ki* nije pojavila ta kategorija svetaca, kao što ih nema ni lat. kanon mise ni himna »Te Deum« koji su redigirani već u 5. st., a takvi su ostali do danas.¹⁹

Prva oracija ove mise (35,7^r) ima stari pozivnik (invitatorium) *Pomolimъ sje* koji još danas predstoji svečanim oracijama na Vel. petak, samo što iza njih slijedi za koga i što se moli: *Oremus pro Ecclesia sancta Dei...*

*Bogъ iže ny molitvy radi
blaženyję bogorodicję i prisnoděvy Mariję
i blaženyhъ radi andelъ tvoihъ.
i vьsěhъ nebesъskyhъ silahъ.
i apostolъ i moččeničъ . i
přepodobъnyhъ i čistyhъ děvъ,
i vьsěhъ svjetyhъ tvoihъ
molitvami prisno ny vъzveselilъ esi:
prosimъ tje gospodi. da êkože
ny čьstimъ čьsti sihъ na vьsję dьni
milostьjо tvoeјjъ dazъ namъ
prisno naslědovati nebesъskyję tvoјję sily.
gospodьmъ našimъ.*

*Deus qui nos
beatae Mariae semper virginis
et beatorum caelestium virtutum
et sanctorum patriarcharum,
prophetarum, apostolorum,
martyrum, confessorum et virginum
atque omnium simul sanctorum
continua laetificas commemoratione,
praesta quaesumus,
ut quos cotidiano veneramur
officio etiam pie conversationis
sequamur exemplo, per ...*

¹⁷ M. Righetti, *Storia liturgica II*. Ed. III, Milano 1969, 470.

¹⁸ R. Nahtigal, *Nav. dj. II*, 344 (IIIb, 6); J. Kurz, *Evangeliarium Assemani, Codex Vaticanus 3. slavicus glagoliticus*, Tomus II. Prag 1955, f. 157b, str. 320.

¹⁹ A. E. Burn, *The hymn »Te Deum« and its Author*. London 1926; H. Leclercq, *La Messe*. DACL XI/1, col 729.

Sam naslov mise kao i citiranje *nebeskih silâ* u značenju korova anđeoskih (u naslovu svih svetih) odaje prevodioca koji dobro pozna istočnu liturgiju sv. Ivana Zlatoustoga koja ih često citira: u trosvetoj molitvi, za vrijeme kađenja, u anafori, a naročito ih zazivaju blagdanski otpusti:²⁰ *ЗАСТѢПЛЕНЬИИ УЕ-СТНЬИХЪ НЕБЕСНЬИХЪ СИЛЪ БЕЗПЛЪТНЬИХЪ... προοτασίαις τῶν τιμίων, ἐπουρανίων δυνάμεων ἀσωμάτων*. Također je omiljelo pjevanje tropara: *Нунѣ силы небеснугъ съ нами невидимо служатъ, се бо vhoditъ cĕсарь slavy...: Nūn aī dυνάμεις τῶν οὐρανῶν ...* kod najsvetčanijeg dijela Pretposvećenih darova, kad se prenose prije posvećeni darovi iz maloga žrtvenika (proskomidikon) na veliki žrtvenik.²¹

Dok *Ki* citiraju nebeske sile u prve tri oracije, lat *D 47* u dvije (35 i 38), *Sacramentarium Sublacense* samo u prvoj, dotle one nigdje ne izostavljaju ispovjednike. Hrvatskoglag. liturgijske knjige, naročito misali, ne poznaju »nebeske sile« osim jedanput u zajedničkoj, općoj prefaciji. Naprotiv glag. brevijari navode nebeske sile u himni Pohvala na blagdan Svih svetih : *Množastvo svetihъ an'ĕlъ i silъ nebeskihъ pravadnikъ i patriĕrahъ (II. novljanski brevijar, 498d)*, ali se u nizu svetaca citiraju i ispovjednici. Čini se da se tradicija nebeskih sila *Ki* sačuvala cjelovita u himni *Ljubljanskog brevijara* 161a/2, f. 32d u čast sv. Ćirila i Metodija, gdje se na Večernjoj vigilije (II. Večernja) recitira ili pjeva. Uz staroslavenski tekst dodajemo njezin lat. prijevod izgubljena glag. *Saljskog časoslova*:

*Pres'lav'ni otĕče, učitelju našъ Kurile,
moli za našъ ĕedь tvoihъ k' Gospodu...
Sa v istinu ĕastit' se
vsĕmi silami nebeskimi. proroki i
apostoli slavit' se.
i vsĕmi svetimi blagodĕt'no sprovedĕt' se.
Натъ же ученикомъ глаголь светихъ ego
stopi. Hrъste naslĕdovati podai...²²*

*Gloriosissime pater, magister noster
Cyrille, ora pro nobis filiis tuis ad
Dominum... Hic vere honoratur
a cunctis virtutibus caelorum,
a prophetis et apostolis glorificatur
et ab omnibus sanctis associatur.
Nobis autem discipulis eius sermonum
sanctorum, vestigia eius, Christe, sequi
concede.*

²⁰ I. K. Pavković, *Nav. dj.*, 28–29; 44, 69–71.

²¹ L. Mirković, *Pravoslavna liturgija II*. Beograd 1966, 133; J. Mateos, *Typicon de la Grande Église*. MS Sainte-Croix n° 40, Xe siècle. *Orientalia christiana* 165. Roma 1962, I,246, II,6, II,82.

²² I. Berčić, *Dvije službe rimskoga obreda*. Zagreb 1870, 47.

Himna *Ljubljanskoga brevijara* iz 15. st. po svom sadržaju i jeziku pripada najstarijim ćirilometodskim sastavima, a autori su joj neposredni njihovi učenici. Oni, naime, daju sv. Ćirilu titulu *oca, učitelja*, a sebe nazivlju *čeda, učenici*. Već ju je Berčić uvrstio kao najstariju himnu, a sada dodajemo još dvije potvrde iz njihove literarne baštine: citiranje nebeskih sila i kategorija ispovjednika, koja se još nije pojavila u nizu klasifikacije svetaca, kao ni *živetъ*, galikanski dodatak doksologije dvadesete oracije kojim se u antiarijevskim borbama inzistiralo na istobitnosti triju božanskih osoba, što je utjecalo i na rimsku misu.

Čini se da oracije *Ki* pripadaju latinskom predlošku koji potječe iz doba evolucije misnih molitvenih formulara koja traje od 5. do 8. st.²³ Iza toga vremena oni postaju stabilni. Za vrijeme razvojnoga perioda njihov je sadržaj mogao varirati ubacivanjem ili izostavljanjem pojedinih elemenata, dok im je struktura ostala uvijek ista. Njihove su starije kompozicije jednostavne i jezgrovite, ograničavaju se na bitni predmet molbe izražen samom imenicom. Kasnije se ona obogaćuje atributima pa i citavom umetnutom rečenicom (15,3^v, 35,7^r).

Sve oracije zajedno s prefacijama trebale bi komentirati ideju određene mise, a njezin liturgijski, obredni aspekt trebao bi biti za prvu oraciju završna formula ulaska u crkvu, *Nadъ oplatъmb – Super oblatam*, traži posvetu donesenih darova, koji posvetom prelaze u božansku transformaciju koja bi se trebala odraziti i na sakupljenoj zajednici vjernika. *Po vsqđě* – Postcommunio moli po primanju Pričesti plodove žrtve, mise. Ona bi trebala povezati prijašnje dvije oracije sa svetkovinom dana ili s periodom liturgijske godine. To se u *Ki* uočava samo u oracijama u čast sv. Klementa i sv. Felicite 1-7, u misi u čast mučenika i svih nebeskih sila 32-38. Oracija 20 traži zaštitu zemaljskoga carstva, imovine i slobode, jer su se praksom starih vremena zarobljenici pretvarali u robove. Prevodilac *Ki* je to lijepo biblijski izrazio: *i ne obrati nasъ vъ plěnъ narodomъ poganъskymъ*. (v. Mareš, bilj. 14). Oracija 21. moli zaštitu Crkve koju u teološkoj perspektivi predstavlja *stijena, hridina, tvrđava*. Utemeljio ju je Krist, koji je u njoj trajno prisutan vršenjem apostolske vlasti (papa, biskupi) i euharistijom (svećenici).²⁴ *Tvoě cirkъnaě tvrđbъ zaščiti ny Gospodi...* što nema lat. tekst. Od zemaljskih vrednota samo or. 17 umeće molbu za tjelesno zdravlje: *i sьdravie namъ dazъ* što također izostavlja lat. predložak.

Prefacije *Ki* sadržajem i strukturom poistovjećuju se s oracijama i njihovim stilskim karakteristikama. Od preostalih srednjovjekovnih prefacija (već ih je Grgur Veliki smanjio na 10 propisanih) do danas se očuvao samo embolistički dio prefacije apostolima u formuli oracije: *Donosimo ga iz Hm, f. 138 (140)*:

²³ B. Neunheuser, *Storia della Liturgia attraverso le epoche culturali*. Roma 1977, 55-56.

²⁴ X. Léon-Dufour, *RBT*, 132.

*Tebe jure gospodi priležno moliti
da stada tvojego, pastiru vččni, ne ostaviši.*

*Te, Domine, suppliciter exorare,
ut gregem tuum, pastor aeterne, non
deseras.*

*Na blaženimi apostoli tvoimi
vsbgdašnjimь zaščćeniemь shraniši.*

*Sed per beatos apostolos tuos
continua protectione custodias.*

Biranim riječima slavili su se mučenici pa njihove prefacije predstavljaju reminiscencije na kratke pohvalne govore na koje podsjeća i Klementov interpolirani dio prefacije. Sloboda kreiranja ovih euholoških prefacijskih sastava trajala je, kako smo rekli, od 5. do. 6. st.²⁵ pa odatle potječu neslaganja i razlike koje zadaju velike muke istraživačima sakramentara. Jedan takav vrlo stari predložak, kako je prvi ustvrdio Mohlberg i drugi liturgičari,²⁶ morao je poslužiti prevodiocu *Ki*. Ako stavimo postanak njihova predložka u ambijent povijesnih zbivanja 5-6. st. i njihove euhološke slobodne improvizacije, onda otpada prigovor na neobičnu strukturu promjenljiva dijela prefacija koje *sve*, osim Klementove, imaju shemu oracija poput onih u starim sakramentarima. One su našle svoje trajno mjesto u ambrozijskom obredu koji se oblikovao i pod utjecajem staroga rimskog bogoslužja.²⁷ I jedinstveni sadržaj 20. sa starijom doksologijom bez *živitъ* i 21. oracije odražuje burna vremena, nesigurnost i bolesti za provala poganskih naroda u Italiju i u sâm Rim i uloge papae Leona i Grgura Velikog. Nesvrstavanje priznavalaca, konfesora, uz najstariju kategoriju mučenika i mučenica u misli svih nebeskih silâ *Ki* kao u kanonu mise i svečane himne »Te Deum« iz 5. st. projicira, barem djelomično, lat. predložak u to stoljeće. Pojava leksika i njihove morfologije koji su ostali osamljeni u *Ki*, kao i ubacivanje istočnih fraza upućuju na vrsnoga prevodioca *Ki*, dobrog poznavaoa grčkoga, latinskog i staroslavenskog jezika te obiju liturgija i liturgijskih knjiga. To je jedino mogao biti genijalni tvorac glagoljskog pisma i prevodilac svetopisamskih i liturgijskih knjiga, Konstantin-Ćiril. Ta retrospektivna panorama povijesnih zbivanja uklanja svaku mogućnost falsifikata *Ki* u 19. st. od strane Václava Hanke, koji nije mogao imati tako široku jezičnu, klasičnu, teološku i liturgijsku kulturu ni takav stari predložak latinskoga sakramentara s posebnim redosljedom misa koji se odražuje u *Ki*, jer ga ne posjeduje dosada sačuvani i poznati fond takvih lat. liturgijskih priručnika.

I najstarija staroslavenska istočna liturgija do nas je došla fragmentarno. Sačuvana su se samo tri listića (Fragmentum Liturgiarii Sinaiticum) pronađena g. 1853. u

²⁵ M. Righetti, *Storia liturgica I*. Ed. III. Milano 1964, 265-266.

²⁶ D. C. Mohlberg, *Il Messale glagolitico di Kiew (sec. IX) ed il suo prototipo Romano del sec. VI-VII*. Atti delle Pontif. Acad. Romana di Archeol., Ser. III, Memorie vol. II. Roma 1928.

²⁷ Cf. bilješku 6.

sinajskom samostanu Sv. Katarine. Prvi ih je izdao Sreznjevski,²⁸ a Nahtigal je dokazao jezičnom, filološkom i paleografskom studijom da fragmenti pripadaju Sinajskom euhologiju, glagoljskom spomeniku iz 11. st.,²⁹ pa ih je kao i Frček priključio transkribiranom izdanju čitava kodeksa.³⁰

F. Ia i IIa (Sreznj. IIIa) imaju na početku zastavice koje upozoravaju na tekstovne cjeline. Budući da su to jedino dva veća ornamenta u čitavu kodeksu od 112 folija, to bi im prema redosljedju ostalih istočnih Euhologija bilo mjesto na početku kodeksa. Naime, u najstarijim rukopisima na prvom su mjestu dolazile molitve iz liturgije ovim redom: liturgija sv. Bazilija, sv. Ivana Zlatoustoga i liturgija Pretposvećenih darova, a od 8. do 9. st. dolazi na prvom mjestu liturgija Zlatoustoga. Tokom stoljeća obje se liturgije mijenjaju dodatnim molitvama, pa one danas čuvaju samo staru jezgru svojih autora.³¹

Sadržaj *Sinajskih listića* (dalje *Si*) određuju kao i u ostalom dijelu kodeksa njihovi naslovi: 1. *Molitva egda hotęšte vę svęty hramę vęniti*; 2. *Molitva čęlujošte kręstę*; 3. *Molitva svvlačęšte sę*; 4. *Molitva svętaago Vasilię prędęložęniju hlęba*. Ovakav poredak *Si* dali su Frček i Nahtigal, dok je Sreznjevski 4. oraciju stavio iza 2. i pripisao je Zlatoustovoj litur., jer da se slična molitva kod svlačenja litur. odijela nalazi uz nju u jednom ruskom rukopisu iz 14. st. Ovakav poredak brani i Vašica pomažući se tehničkim pomagalima prebrajanja listova sveščića prema štampanom tekstu Zlatoustove litur. ali iz 1950. g. (nav. dj., 33-37).

Iza naslovne riječi »molitva« slijedi eksplikacija kada se ona recitira. 1. i 4. ukazuju na početak, tj. na pripravu (proskomidiju) istočne liturgije (mise). Proskomidiju sačinjavaju dva glavna dijela: osobna svećenikova priprava i pripremanje žrtvenih darova, koji su se vršili od 8. st. prije Liturgije vjernika. Svećenik se trebao pripremiti pokajanjem, što je izražavao pripravnim ulaznim pokajničkim molitvama, a tijelo postom i posebnom liturgijskom odjećom.³² Darove koje su donosili vjernici primao je i odabirao za žrtvu đakon, a svećenik je molio nad njima »*prędęložęnie*«.

Na 3. molitvu svlačenja koja zaprema gornju polovinu strane nadopisala je mlađa ruka pashalije u četiri stupca, nejednako i nepravilno raspoređena pomoću okomitih linija. Da bismo je povezali i odredili njezin odnos prema tekstu, potrebna je detaljna analiza prvih dviju oracija kojima istraživači nisu našli ni grčki ni latinski

²⁸ I. I. Sreznjevski, *Drevnie glagoličeskie pamjatniki*. Sanktpeterburg 1866.

²⁹ R. Nahtigal, *Starockrvenoslovanski evhologij*. Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede II. Ljubljana 1925, 221-286.

³⁰ Cf. bilješku 3.

³¹ D. Kniewald, *Nav. dj.*, 216.

³² J. Pavić, *Nav. dj.*, 20.

predložak. Jedino je Vašica upozorio na nizanje evanđeoskih obraćenika u velikoposnom kanonu kao kod prve i na zapadnu strukturu druge oracije (nav. dj., 34-35 i literatura str. 275).

Držat ćemo se redosljeda Nahtigalova izdanja sv. II, str. 339-342 koji uvjetuju i sami naslovi oracija. Donosimo tekst latiničkom transkripcijom i razrješavanjem kraćenja prema Frčeku. Iza invokacije imena kojem upućuje svoje molbe 1. oracija nastavlja dijelom versa psalma 5,8: *Gospodi, vñnidq vž hramž tvoi, poklanjž sę kž crkžvi svęti tvoi* i nastavlja skrušeno podsjećati na molitve i djela božjih ugodnika koji su ga častili tijekom vjekova. Ponire sve dublje u svoju grešnost i traži milosrđe i suze kojima će oprati svoja zla djela koja samo Bog znade. Svoju molbu potkrepljuje ukazivanjem na potpune obraćenike iz evanđelja: carinika (2x), grešnicu, razbojnika i Petra čije suze i kajanje Bog prihvća te ih nagrađuje: carinike opravdanjem i smirenjem, grešnicu opraštanjem, razbojnika rajem, a Petra ključevima kraljevstva nebeskoga i gledanjem slave sv. Trojice.

Ova lijepa oracija ulaska u crkvu može se staviti također u povijesni okvir srednjovjekovnih *liturgijskih apologija*, tj. optužbi i osobnih svećenikovih priznanja grijeha (*confessio peccatoris, excusatio*) pred oltarom. One nisu imale fiksirano mjesto u misi zapadne crkve. Čini se da ih je celebrant molio dok su pjevači pjevali pojedine misne dijelove: Introit, Gloriju, Ofertorij, Agnus Dei, a citirale su se prije i poslije Pričesti. Ne pozna ih Leonianum ni Gelasianum, a Gregorianum bilježi znatan broj. One su cvale od 9. do 11. st. i međusobno se razlikuju. Gotovo svaka crkva, a naročito samostani, imali su svoje bogate formule, jer su se i ovi sastavi slobodno improvizirali i nisu bili integralni dio Kanona mise. Sadržajem su slične i tvore posebnu duhovnu književnu vrstu. U nekim dijelovima podsjećaju na oracije, prefacije, stare litanije, ali se ne mogu s njima poistovjetiti. Autori nisu poznati, jedino autorstvo sv. Ambrozija nije dopuštalo da se izostave dvije apologije: *Ante conspectu divinae majestatis tuae* i *Ante oculos, Domine, tuos reus conscientiae...* Najstariji primjerak apologija nalazi se u *Missale Gothicum* iz 7. st.³³ Za početni ps 5,8 u *Si* ima analogija u lat. tekstovima osobne privatne pobožnosti što su ih sačuvala različite zbirke oracija poput Flacijeve pri ulasku u crkvu: *Ecclesiam intrans dicat: Introibo in domum tuam, Domine, et adorabo ad templum sanctum tuum in timore tuo.*³⁴ Alcuin, liturgijski reformator Karla Velikog, sastavio je dva priručnika za privatnu pobožnost: *Libellus sacrarum praecum* i *Officia per ferias*. U drugoj se zbirci stavljaju pod autorstvo sv. Jeronima tri oracije u kojima on moli suze da njima opere svoje nemarnosti: *Da mihi, Domine, lacrymas oculis meis ut defleam diebus ac noctibus omnes dies negligentiae meae...* i nastavlja usporedbama: *Memento,*

³³ F. Cabrol, *Apologie*. DACL 1/2, col. 2600; C. Mohlberg, *Missale Gothicum* (Vat. Reg. lat. 317) *Fontes V.* Herder, Roma 1961, 275, 70-71.

³⁴ J. P. Migne, PL 138, col 1039. Flacius Illyricus, *Missa Illyrica*.

*Domine, quod Chananaeam et publicanum vocasti ad poenitentiam, et Petrum lacrymantem suscepisti.*³⁵ Niz evandeoskih pokajnika, obraćenika s malom izmjenom i redukcijom citiraju se na tri mjesta u ispovjednim molitvama *Sinajskog euhologija (Euh)*, na koje je već Nahtigal upozorio: kod adhortacije f. 70a, u oracijama f. 70b i f. 80a, za koje istraživači *Euh* nisu našli neposredna predloška. Ninivljane, ženu grešnicu i razbojnika zaziva penitent u oraciji prije ispovijedi u obredu posljednjega pomazanja rimskogermanskog pontifikala iz 10. st.: CXLIV. *Item ordo poenitentis ad mortem*,³⁶ a prvi se tragovi toga bolesničkog rituala javljaju u 8. st.³⁷ Već su istraživači *Euh* i ovih molitava upozoravali na njihove veze sa staronjemačkim tzv. Svetoemmeranskim oracijama i Merseburškim penitencijalom.³⁸

Tradicija pokajanja i očišćenja prije mise pripada velikoj starini. U orijentalnim liturgijama ima više pripravnih molitava koje imaju veze s nekim apologijama. Iako je Vašica upozorio na pojavu totalnih obraćenika u velikoposnom kanonu, kojemu je autor sv. Andrija, nadbiskup Krete u 7. st.,³⁹ ipak se ne susreću u grčkim i staroslavenskim Euhologijama i Liturgikonima prije 12. st. Stsl. liturgikon (služabnik) ruske redakcije bilježi pet pokajničkih molitava Antonija Rimskog († 1147) od kojih prve dvije ističu kao uzore dobra kajanja: rasipnoga sina, razbojnika, carinika i Magdalenu. Ova oracija kao i ostale nalaze se rasijane na različitim dijelovima istoč. liturgije pa i kod ispovijedi bolesnika i kod pričesti.⁴⁰ Prema tome zasada *Si* imaju najstariju stsl. apologiju slobodna sastava prema zapadnim apologijama iz karolinških vremena, ali protkanu istočnim leksikom i izrazima: *vладыка, храмъ, молитвами свѣтыхъ твоихъ угождѣшихъ тебѣ отъ вѣка*. Zazivanje ovih ugodnika božjih aludira na mjesto gdje se citirala apologija: pred ikonostasom čija je visina razdijeljena u više slojeva na kojima se redaju slike svetaca po njihovoj ulozi u misteriju otkupljenja.⁴¹ Ispisujemo tekst apologije *Si* i lat. verziju koju je E. Martène ozna-

³⁵ Isti, *Alcuinus (Felix Albinus) opera*. PL 101, col. 603.

³⁶ C. Vogel - R. Elze, *Le Pontifical Romano-Germanique du dixième siècle*. Vol. II. Studi e Testi 226-227. Città del Vaticano 1963, 270.

³⁷ D. Kniewald, *Nav. dj.*, 308.

³⁸ R. Nahtigal, *Nav. dj.*, 177; V. N. Benešević, *Zapovēdi svętyhъ отъсь*. Zbornik u slavu V. Jagića. Berlin 1908 (Die »Gebote der heiligen Väter« nach dem Euchologium Sinaiticum, 591-596); J. Vašica, *Staroslověnsky penitencijal zapovēdi svętychъ отъсь*. Literární památky... 80-84.

³⁹ J. Vašica, *Nav. dj.*, 34; ali Tipikon Vel. carigradske crkve iz 10. st. napominje da u to vrijeme istom prodire ovaj pokornički kanon u obred ove crkve. Cf. J. Mateos, *Nav. dj. II*, 11, bilješka 11.

⁴⁰ J. Pavić, *Nav. dj.* 46-47.

⁴¹ A. Bađurina, *Ikonostas. Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, KS, Zagreb 1979, 259, 260 (shema).

čio da je: *ex pervetusto codice insignis Monasterii s. Dionysii in Francia circa Caroli Magni exarata.*⁴²

Gospodi, vьnidq vь hramъ tvoi, poklanějq sę kъ crъkъvi svętęi tvoei molitvami svętyhъ tvoihъ ugoždъšiihъ tebě otъ vęka dobryimi dęly. Pomilui me, Gospodi, i dažd mi, Gospodi, očima moima slъzy točiti, da siimi omyjъ studъnaa dęla ěže ty samъ vęsi, Vladyko, i priimi me, ěkože prijętъ drevlbnemu mytarjy vъzdyhanie i slъzy. Vędě, Gospodi, blqđbnicjъ, slъzivšjъ iz glqđbiny srъdъca i priemъšjъ otъ-danie grěhovъ; vędě, Gospodi, mytoimъca sъmirivъša sę i opravъdana; vędě, Gospodi, razboinika vъzъpivъša, Gospodi, i těmъ glasomъ otvъzъša rai iže nasadi desnica tvoě. (ps 79,16) Vędě, Gospodi, vrъhovъněago apostola tvoego Petra proslъzivъša sę gorъcě na prědanii tvcemъ. Imy pokaanie i těmъ prijętъ ključę cěsarъstvě tvoego, i prědastъ emu slavq edinogo božъstva vъ tri lica glagolę. Otъče našě iže esi na nebesehъ. Do konъca tako rъci. Gotovo srъdъce moe, Bože, gotovo srъdъce moe, pojъ i vъspojъ slavě moi (ps 108,2).

Domine Iesu Christe fili dei unigenito qui es et qui eras cum Patre et Sancto Spiritu unius essentiae deus, in quo solo est vera omnium peccatorum remissio, et per quem vita et salus praestatur aeterna. Qui publicanum confitentem peccata sua iustificari dignatus es, et Cananaeam humilem te invocantem exaudisti; et Petrum negantem respexisti, flentem quoque amare recepisti; et latroni in cruce te confitenti veniam cum gloria paradisi donasti. Da mihi miserrimo et infelicissimo peccatori cum timore et tremore confitenti peccata mea, veniam et indulgentiam scelerum meorum, ut sacrosancti communionem corporis et sanguinis tui non ad iudicium damnationis, sed ad remedium perpetuae mihi concedas esse salutis per...

Obje su apologije osobne optužbe u 1. licu kojima se tužitelji žele pripremiti: prvi na liturgiju, a drugi na pričest. Nigdje se ne ističe da se radi o svećenicima, ali je vjerojatno, iako su apologije na oprečnim mjestima liturgije, odnosno mise: na početku i na svršetku. Molitelji traže oprostjenje grijeha uspoređujući se sa četiri evanđeoska obraćenika:

⁴² J. P. Migne, PL 101, col 508; E. Martène, *De antiquis Ecclesiae ritibus* I, cap. IV, Art. XII, Venetiis 1788, 187.

Stsl. <i>Si</i>	carinik (2x)	1	Lat.	carinik
	grešnica	2		Kananejka
	razbojnik	3		Petar
	Petar	4		razbojnik

Si citira dva puta carinika, ali drugim leksemima: *mytarъ-mytoimъcb*, grešnicu, lat. ženu Kananejku. Razlika je samo u ženskim osobama, gdje *Si* donosi ženu grešnicu, Magdalenu, uz Petra i razbojnika, uglavnom aktere na sceni Kristove muke, koje kršćanstvo komemorira u Vel. tjednu. Upornost molitelja izražena je ne samo ukazivanjem na uslišane pokajnike nego i jezičkim sredstvima ponavljanja, upravo prisile izražene istim glagolskim oblikom *vědě* u *Si*, a u lat. tekstu nizanjem istih glag. oblika: *iustificasti, exaudisti, respexisti, recepisti, donasti*. Nakon kratkih izjava o uslišanju obraćenika na koncu lat. apologije pokajnik moli oprostjenje grijeha da bi se dostojno pričestio. Molitelj *Si* daje opširnije izvještaje, naročito o nagradama njihovim koje i njega smiruju što izražava na koncu: Spremno je srce moje... (ps 108,2).

Povjesničari istočnih liturgija ističu da je od starine bio običaj na Istoku recitiranje pripravnih molitava ispred ikonostasa i ljubljenje svetačkih slika. Među ulaznim molitvama slavenskih liturgikona do 14. st. nalazila se i molitva Križu, ali se ne spominje i njegovo cjelivanje. Ono je danas dio ulaska u svetište gdje pred žrtvenikom svećenik i đakon cjelivaju evanđelje, žrtvenik i natprijestolni križ.⁴³ *Si* ima molitvu uz cjelivanje Križa. Na njenu zapadnu strukturu upozorio je Vašica, (nav. dj., 35). Sačuvao se, nažalost, samo njezin početak s dragocjenim izrazom: *въ дьнеснии день – hodierna die*, koji je bio pokazateljem gdje tražiti njezino izvorište, njezin predložak: Vel. petak, oracije misâ na blagdane Našašća (3. V), Uzvišenja sv. Križa (14. IX) ili molitve votivnih misâ. I zaista donose ih srednjovjekovni pontifikali kod adoracije Križa na Vel. petak.⁴⁴ Biskup ju je molio ili za adoracije puka ili kod svoga trećeg poklona i cjelivanja Križa uz pjevanje antifone: *Ecce lignum crucis* i ps 118. Ispisujemo fragmentarni tekst *Si* i najstariji tekst iz rimskogermanskog pontifikala iz 10. st. s varijantama istih oracija u MR 165 i Šiben. sakr.⁴⁵

⁴³ L. Mirković, *Pravoslavna liturgika*. II posebni dio. Beograd 1966, 128.

⁴⁴ Zahvaljujem prof. dru Demoviću koji me uputio na Pontifikale MR 165 i Šibenski sakramentar. Cf. D. Kniewald, *Zagrebački liturgijski kodeksi XI-XV. stoljeća*. Croatia Sacra 10. Zagreb 1940, 7-12.

⁴⁵ K. Stošić, *Rukopisni kodeksi samostana Sv. Franje u Šibeniku*. Croatia Sacra 5. Zagreb 1933, 21.

Molitva čelujušte krstъ.

*Gospodi Isuhrъste, Sъpase našъ,
iže ny krstъnymъ mōčeniemъ
въ dъnesъnii denъ otъ
nepriězny raboty izbavilъ esi da...*

¹de] ad MR 165

²die] hodie MR 165

³eodem] add. die MR 165

⁴ligni] signi MR 165

⁵ignea] ignita MR 165

Oratio in tertia genuflexione

*Domine Iesu,
qui nos per crucis passionem
hodierna die de¹
diabolica servitute liberasti, ut quo
die² hominem condideras eodem³ et
reformares, exaudi me miserum et
peccatorem coram hoc signaculo crucis
confitentem et deprecantem, ut huius
venerabilis et vitalis ligni⁴ tuitione
munitus et hostis nequissimi tela
ignea⁵ repellere et ab inflictis evacuari
vulneribus, et ad vitam aeternam
valeam pervenire, per te, Salvator
mundi, qui cum Patre et Spiritu
Sancto vivis et regnas.*

Malobrojne leksičke varijante svrstale su tri lat. oracije Križu u dvije grupe: franačku koja predstavlja MR 165 (predložak iz Rouena)⁴⁶ i rimskogermansku iz Pontifikala kaptolske biblioteke u Lucca iz kraja 10. st., a predložak njegov potječe iz Mainza.⁴⁷ S njim se podudaraju varijante Šibenskog sakramentara iz 11. st. Jedino se odvaja od svih u obliku *condidisti* mj. *condideras*.

Iako mali dio sačuvana teksta stsl. oracije Križu ne dopušta cjelovitu komparaciju, ipak se vidi da je on vjeran prijevod latinskoga predloška. *Si* jedino umeće na početku *Sъpase našъ*, a lat. ga premješta u završnu doksologiju. I ova je oracija, osobna svećenikova molitva, izražena u 1. licu: *exaudi me miserum et peccatorem... confitentem et deprecantem...* Ovo je posljednja od triju oracija u zapadnom obredu Vel. petka iza koje počinje jedino sačuvano bogoslužje zapadne crkve tzv. pretposvećenih darova, zapravo dijeljenje pričesti izvan mise, jer se ona ne slavi taj dan. Naprotiv, istočna je crkva sačuvala ovu liturgiju u sve dane Velikoga posta (korizme) osim subote i nedjelje, srijedom i petkom kroz godinu. Nažalost, prekid oracije Križu i slijedeća lakuna u *Si* ostavljaju nas u nedoumici: jesu li ove dvije molitve: apologija i oracija Križu dio ulaznoga, pripravnog dijela (proskomidije) triju ist. li-

⁴⁶ D. Kniewald, *Nav. dj.* 8, bilješka 5.

⁴⁷ C. Vogel - R. Elze, *Nav. dj.*, 226, 1963, XXXII (komparativna tabela).

turgija, kojima je taj dio bio zajednički, ili su one dio potpune jedne od triju liturgija, jer iza prekida, za koji ne znamo kakve je oracije sadržavao, dolazi oracija kod svlačenja liturgijskog odijela nakon završene službe, tj. Ivana Zlatoustoga, koja je prethodila Bazilijevoj liturgiji, kako misle Sreznjevski i Vašica.⁴⁸

Lat. kodeksi imaju slične oracije nakon oficija, mise i obreda, npr. pranja nogu na Vel. četvrtak (mandatum): *Adesto, Domine, officio nostrae servitutis, ne despicias opera manuum tuarum...*⁴⁹ Sakramentar iz Amiens (9. st.) bilježi apologiju koju sugerira moliti iza oficija, ali kasnije ona dolazi u misalima. Ona rezimira nakanu na koju je svećenik prinosiso žrtvu. Sačuvala se do naših dana: *Placeat tibi, sancta Trinitas, obsequium servitutis meae...* Isti Sakramentar upućuje u rubrici i na zahvalnu molitvu kod skidanja litur. odijela: *exutus vestimentis*, ali, nažalost, ne donosi i njezin tekst.⁵⁰

Struktura glag. oracije *Si* svakako je istočna. Već samu invokaciju: *Gospodi, Bože naš* ponavlja sv. Bazilije u slijedećoj molitvi, a dolazi i u drugim oracijama *Euh*: str. 18, 8b; 22–23, 8b 4–5. Bazilijeva ima atribut: *slovesъnojq, beskrъvnojq* (*beskvrъnojq* – Nahtigal) *služъbq* (3x), dok oracija svlačenja karakterizira svećenikovu *poniznu* službu. Prema tome ova imenica nema ovdje analogno značenje onomu u liturgiji, gdje označuje žrtvu, a ovdje neki svećenikov čin, akciju, dužnost, Završetak *tebъ slavq vъsylaemъ* ima također analogija u istoč. oracijama, a sâm se svećenik izražava u množini kao u Bazilijevim molitvama.

Molitva svlačeste se

Gospodi, Bože naš, priimi umalenojq našjq služъbq. Ėko rabi nedostoini sqšte, eže ti bęhomъ dlъžni sъtvoriti sъtvorihomъ za nemošъ našjq i za umъnoženie gręhъ našihъ. Nikъtože bo estъ dostoinъ po lępotę tę vъshvaliti, ty bo edinъ esi kromę gręha, i tebę sla(vq vъsylaemъ).

Iza ove završne molitve ostalo je na istoj strani mjesta, pa je mlađa ruka ispisala godine lunarnoga kruga za određivanje uskrsnoga datuma (Sreznjevski). Naša analiza i istraživanje datumâ za mjesec mart i april u 19-godišnjem lunarnom krugu

⁴⁸ I. Sreznjevski, *Nav. dj.*, 243–274; J. Vašica, *Literární památky...* 36–37.

⁴⁹ J. P. Migne, PL 101, col 464.

⁵⁰ M. Righetti, *Storia liturgica III*. Ed. III. Milano 1966, 535–6, 540; V. Leroquais, *Ephemerides liturgicae* 1927, 444 i 1953, 53.

identificiralo je datume puna mjeseca (uštapa) koji je kod Židova padao na 14. dan mjeseca nizana, dan židovske Pashe, sa svim njezinim povijesnim značenjima. Upravo je na taj dan (petak) prema evanđeoskim izvještajima umro Isus, ali po starom hebrejskom kalendaru koji se ravnao po mjesečevim mijenama koje su uvrstili u sunčevu godinu. Reforma Julija Cezara dosljedno je uvela sunčanu godinu od 365 1/4 dana razdijeljenu na 12 mjeseci. Datumi mjesečeve i sunčeve godine ponovno se poklapaju nakon 19 godina.

Datum uskrсне nedjelje prema Julijevu kalendaru određuje uskrсна granica (terminus pashalis), tj. datum puna mjeseca (uštapa) u mjesecu martu i aprilu mjesečeva kruga od devetnaest godina u vremenskom rasponu od 21. III do 18. IV. Upravo taj kronološki elemenat, datum uštapa, sadrže pripisane Pashalije iza molitve svlačenja. Ona nema ispisani često ponavljani završetak, jer su ga znali napamet, već samo do *sla* sa završnim znakom \cdot/\cdot u sredini retka, na koji je mlada ruka nastavila nizom od 19 datuma uskršnih granica u dva stupca. Prva kolona od 9 datuma počinje odmah iza posljednjih slova oracije, dakle u sredini strane. Budući da nije uspjela ispisati svih 19 datuma u jednom stupcu, vraća se na lijevi dio stranice i počinje sa devetnaestim datumom odozgo prema dolje nizati lijevi stupac od deset datuma. Ne vjerujemo da bi glagoljski komputista ispisivao lunarni ciklus prema hebrejskom načinu pisanja od desna na lijevo, jer bi trebao početi pisanje na dnu strane prema gore. Da je počeo pisanje iznova na lijevom dijelu strane, vidi se po linearnom omeđenju datuma, u koji su ušla samo tri, a od ostalih slova-brojki prvo je ostalo izvan nepravilno povučene linije.

Nicejski je sabor g. 325. odredio da se Uskrs treba slaviti na prvu nedjelju iza uštapa koji dolazi iza proljetnoga ekvinocija. Tako je dan Kristove smrti pao u petak. Kako se izračunavao i pomoću kojih kronoloških elemenata uskrсни datum, izlažu u svojim priručnicima istočni i zapadni istraživači.⁵¹ I jedni i drugi imaju iste datume uskršnih granica (uštapa) prema Julijevu kalendaru. Kad se znao datum uštapa, onda je bilo lako odrediti Vel. petak i Uskrs, a nakon devetnaest godina datum uskršnih granica počeli su iznova svoj isti redosljed.

Latiničkoj transkripciji tabele glag. komputiste Si_2 dodajemo brojeve lunarnoga ciklusa od 1-19 uz provjeravanje kronoloških tabela istočnih i zapadnih autora; razrješujemo ligature i spuštamo nadredna slova. Nevidljiva slova-brojke stavljamo u [] zagrade, a slovima dodajemo odgovarajuće arapske brojke:

⁵¹ F. Rühl, *Chronologie des Mittelalters und der Neuzeit*, Berlin 1897, Taf. III; V. Gardthausen, *Griechische Palaeographie II*, Leipzig 1913, 222, 307; A. Giry, *Manuel de diplomatique*, Paris 1894. Table chronologique 177-202; D. Kniewald, *Liturgika*, Zagreb 1937, 147-148.

II stupac			I stupac		
19 marta	.vi.	13	1 aprila	.b.	2
18 marta	.id.	25	2 marta	.ib.	22
17 aprila	.d.	5	3 aprila	[.i.]	10
16 aprila	.ži.	17	4 marta	[.j.]	30
15 marta	.iz.	29	5 aprila	[.š'i.]	18
14 aprila	.z.	9	6 aprila	[.ž.]	7
13 marta	.ia.	21	7 marta	[.iž.]	27
12 aprila	.a.	1	8 aprila	[.di.]	15
11 aprila	.bi.	12	9 [aprila	.g.]	4
10 marta	.iv.	24			

Ova tabela dobiva svoj smisao na ovom mjestu, ako je povežemo s dvije prethodne molitve. U prvoj se nižu uglavnom imena očevidaca Kristove muke i istaknuti evanđeoski likovi korizmenog vremena: carinik, farizej, izgubljeni sin. Fragmentarni dio molitve uz cjelivanje Križa kao i tekst koji ju je slijedio ne mogu uputiti na siguran zaključak. Ne radi li se možda o liturgiji pretposvećenih darova (*preždeosvjašćenih darov, praesantificatorum, τῶν προηγιασμένων*) Vel. petka koju službu ima istočna i zapadna Crkva na taj dan? Na prihvaćanje ovakva zaključka upućuje i izraz: *priimi umalenjō našjō služ̄bbō*, gdje atribut ne odgovara kvalifikaciji misne žrtve, liturgije. Već smo rekli da istraživači *Si* nisu našli grčki predložak. Jedino Sreznjevski u prvom izdanju *Si* donosi varijante treće oracije iz slavenskih služabnika 14. st., a imaju naslov: *Končavš liturgiju...*, dok Orlov nalazi ovu molitvu iza liturgije Zlatoustoga, ali bez naslova. Mjesto *umalenjō našjō služ̄bbō*, služabnici i Orlov imaju *molitvu*, jer su je izostavili u naslovu.⁵² Prema tome mladi slav. pisari nisu razumjeli taj izraz pa su promijenili *služ̄bbō* u *molitvu* i smjestili je iza kompletne liturgije Ivana Zlatoustoga. Upravo bogoslužje pretposvećenih darova nije liturgija u pravom smislu nego samo jedan čin,⁵³ jer nema konsekracije, pretvorbe, pa bi naša molitva svlačenja mogla biti njezin završetak.

Negirajući Jagićevo mišljenje da je pismo *Bečkih* slično prvoj strani *Kijevskih listića*, 1^r (*Ki₂*), prof. Hamm nabacuje hipotezu o sličnosti pisma Pashalija, *Si₂* s *Ki₂*, ali je odmah i negira zbog kraćenja i ligatura u *Si₂*, a kojih nema u *Ki₂*.⁵⁴

⁵² J. Frček, *Nav. dj.*, 604, [177].

⁵³ L. Mirković, *Nav. dj.*, 128; J. Pavić, *Nav. dj.*, 134.

⁵⁴ J. Hamm, *Nav. dj.*, 93-94, 118.

Međutim on navodi ligature u riječima sa b+l, b+r, p+l, gdje je pisar mogao izvesti ligature, ali ih nije realizirao. Napominjemo, da se te ligature vrlo rijetko susreću i u ustavnom glag. pismu liturgijskih kodeksa, ali su češće u mlađem glag. kurzivu. I opaska kraćenja nadrednim slovima otpada, jer se ono pojavljuje u svim starijim glag. i ćir. rukopisima u naslovima s brojkama i u kalendarima. Da je ista ruka pisala Ki_2 i Si_2 , pokušat ćemo pokazati sadržajnom i palografskom analizom tih pripisa. Oracija Križu i mlađa tabela datuma uskrasnih granica Si_2 govore o svršetku korizme na Vel. petak, a Pavlova poslanica Rim 13,11-14; 14,1-4 u Ki_2 predlaže program za korizmeno vrijeme. Ovu perikopu Apostola registriraju grčki Tipikoni⁵⁵ i staroslavenski kodeksi istočnoga obreda na Siroposnu, posljednju nedjelju, prije korizme.⁵⁶ Donose je zapadni indeksi Epistolara rimskog i ambrozijskog obreda na prve dane u korizmi ili u adventu, ali s manjom ili većom izmjenom broja versova. Među njima najstariji predstavnik, kodeks iz Fulde (8. st.), koji čuva najstariju raspodjelu Pavlovih poslanica u liturgiji crkve u Capui u 6. st., određuje odlomak Rim 13,8-14, 14,1-4 za drugu nedjelju korizme.⁵⁷

Dok Pavlova perikopa poslanice Rimljanima i oracija Mariji Ki_2 imaju svoju liturgijsku funkciju, ipak nastaje pitanje zašto molitva dolazi iza epistole, jer joj ovdje ni po sadržaju ni po redosljedu mise ni liturgije nije mjesto. Doduše u velikoj starini, kad se čitalo više lekcija iz Staroga zavjeta i iz Pavlovih poslanica, slijedile su oracije i pjevanje psalma, ali je već u 5. st. oracija prebačena ispred poslanice, a pjevanje psalma zadržalo je svoje mjesto. Prvobitan položaj održao se u čitanjima kvatrenih subota sve do II. vat. koncila, a na Vel. subotu produljio se i dalje. Struktura Marijine molitve predstavlja jednostavnu rimsku kompoziciju stare oracije »Super populum« koja je imala svoje mjesto iza Popričesne molitve (Postcommunio). Izražavala je prošnju za blagoslov i zaštitu sakupljena puka prije odlaska iz crkve. Njezina prisutnost odražuje duboku starinu, jer takve oracije sežu do sv. Hipolita (3. st.), a u Rimu se pojavljuju u 4. st. Prate gotovo svaku misu u Leonianumu (bez naslova); Gelasianum ih je znatno reducirao, ali u njemu dobivaju naslov: Super populum. Gregorianum ih je prebacio samo na ferijalne dane korizme.⁵⁸ Dok su još ovi molitveni sastavi pratili veće blagdane, naša oracija Ki_2 slijedila je Popričesnu molitvu na Blagovijest 25. III kao u Padovanskom D 47, u ambrozijanskim sakramentarima kao »Super populum«, tj. prva oracija u tom obredu, a *Missale Francorum*

⁵⁵ J. Mateos, *Nav. dj.*, Tome II, 9-11.

⁵⁶ K. Mirčev - Hr. Kodov, *Eninski apostol, Starobŭlgarski pametnik ot 11 vek*, Sofija 1965, 5ab.

⁵⁷ G. Godu, *Épitres*. DACL V/1, col 298.

⁵⁸ M. Righetti, *Storia liturgica III*. Ed. III. Milano 1966, 223-224, 530-531.

kombinira njezin početni i završni dio u Postcommunio mise za kraljeve.⁵⁹ Kako je Gregorianum potiskivao upotrebu ovih molitvenih formulara, to je Alcuin sabrao te eksliturgijske oracije, klasificirao i zabilježio ih pod zajedničkim naslovom. Tako su grupirane molitve Križu i molitve Mariji.⁶⁰ Od njezinih 5 oracija četvrta doslovce odgovara našoj glag. iz *Ki*₂, gdje ima svoj naslov i poziv: *Sveti Mari pomolim*[*z sę*]. Poziv: Oremus, tzv. reducirani pozivnik, mogao je celebrant izgovoriti prije prve misne molitve, kolekte. To je dopuštao Ordo Romanus (I-XV), ali nije bio uobičajen stilu rimskoga moljenja. Svećenik je invitorijem specificirao nakanu moljenja kao npr. u svećanim oracijama Vel. petka: Oremus, dilectissimi nobis, pro Ecclesia sancta ...⁶¹ U *Ki* ima prvi dio pozivnika *Pomolim z sę* samo oracija mise u čast nebeskim silama, dok je lat. predložak sakramentara iz Fulde izostavlja (35,7^r). Ista misa *Ki* ima oratio super populum s naslovom *Molitva .b. (2)* što je uobičajeno u lat. kodeksima: *Alia*. Čini se da naslov *komu* se upravlja oracija odgovara stilu istočnih jektenija: *Gospodu pomolimsja*.

Stara lat. oracija Mariji nije sasvim izostala iz upotrebe. Spasio ju je Alcuin, duša velikih liturgijskih reformi, koje su imale bogoslužje prilagoditi novom stilu samostanskoga života i novim feudalnim prilikama u zapadnoj Evropi. On je sastavljao zbirke molitava za privatnu uporabu, tzv. »Libelli precum«, a samom caru Karlu Vel. namijenio je »Breviarium, Officia per ferias«, koji nemaju nikakve veze sa službenom knjigom oficija, brevijarom. U ovakve zbirke časoslova za privatne potrebe ušli su vrlo rano oficiji u čast Majke Božje (Mala služba BDM), u čast nekim svetima i oficiji za mrtve. Ovu vrstu osobnih časoslova posjedovale su naše zadarske velikašice Čika i Večenega u drugoj pol. 11. st. U njima se nalaze Marijini oficiji za različite cikluse liturgijske godine pa i poslije Svijećnice i na blagdan Navještenja. Pojedini mali časovi dana imaju svoju molitvu, a šesti čas ima lat. oraciju koja posve, sastavom i stilom, odgovara staroslavenskoj iz *Ki*₂.⁶² Prema tome ova je oracija prešla iz službene liturgijske upotrebe u misi kao »oratio super populum« u privatne časoslove zavjetnoga oficija BDM u 11. st. U takvu Marijinu oficiju našao

⁵⁹ K. Mohlberg – A. Baumstark, *Die älteste erreichbare Gestalt des Liber Sacramentorum anni circuli der römischen Kirche (Cod. Pad. D 47)*. Liturgiewissenschaftliche Quellen u. Forschungen (LQ). Heft 11/12. Fotomehaničko izdanje iz 1927. s nadopunom O. Heiminga. Münster 1969, 30, 389; O. Heiming, *Corpus Ambrosiano. Liturgicum II. Das Ambrosianische Sacramentar von Biasca*. QL 49, Münster 1968 i 51, 1969, 115–116; C. Mohlberg, *Missale Francorum*, 21, 78.

⁶⁰ J. P. Migne, PL 78, 52.

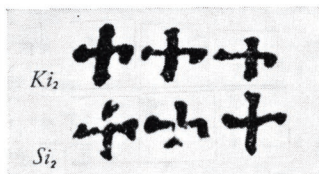
⁶¹ M. Righetti, *Nav. dj.*, 228.

⁶² M. Grgić, *Transkripcija, rekonstrukcija i kritička obrada teksta dvaju zadarskih iluminiranih rukopisa (MS Canonici Liturgical 277 u Oxfordu i MS Codices latini octavo 5 u Budimpešti)*. Disertacija, Zadar 1976, 110 (rukopis).

ju je prof. Hamm u *Praškom kodeksu* C. LXXII iz prve pol. 14. st.⁶³ U zadarskom časoslovu ona čuva svoj stari bogoslužbeni karakter, nije poput ostalih molitava prilagođena žen. rodu moliteljice. Ona kao i stsl. u Ki_2 čuva i svoju prvobitnu, jednostavnu formulu, dok je praška obogaćena dodacima, ali je njima narušen sadržajno jezgrovit izraz najstarijih rimskih molitava, koje su stilski to ljepše što su kraće.⁶⁴

Da bi se uspješno i uvjerljivo dokazalo pismo iste ruke u dva različita rukopisa, potrebno je analizirati morfologiju karakterističnih slova, uočiti smjer pokreta ruke (duktus) kojim je pisar oblikovao njihova tijela. Veliko pomagalo za sigurne zaključke pružaju popratni elementi: kraćenja, oblikovanje tittle, interpunkcije, izvođenje inicijala i njihovo mjesto, jer je u tim situacijama pisar mogao slobodnije postupiti, biti kreativniji i osobniji. Ipak se u svemu ovome treba nazrijeti stil vremena, epohe i pisarske škole prema kojem će se uvijek na isti način realizirati forme slova.⁶⁵

U našu komparativnu paleografsku analizu ulaze u obzir samo zajednička slova Ki_2 i pashalija Si_2 . Izmjena samo dvaju naziva mjeseci (mart i april) i slova – brojke uvjetovala je upotrebu manjega fonda glag. slova te se dobiva omjer: Ki_2 28 : Si_2 11. Slovo *iže* Si_2 upotrebljava kao brojku 10, dok je u Ki_2 sasvim izostalo. Za paleografsko uspoređivanje dolaze u obzir ova zajednička slova: *a, b, v, d, ž, z, i, l, m, p, t*. Za njihovu komparaciju služimo se snimkama u omjeru Ki_2 3–4 mm : 1,5 cm; Si_2 5 mm : 1,50–20 cm. Od zajedničkih slova samo staro granato *m* prelazi donju liniju, iako ona nije fiksirana, a ostala poluobla slova, uglavnom podjednake veličine, kao da lebde između dvije linije. Jedino za naslov Marijine molitve moglo bi se reći da su majuskulna, ali se oblikom ne razlikuju od ostalih slova, nisu izdužena ni deformirana. Pisarev rukopis je ispisan, izvježban, ali nije kaligrafski, perom nije brižno rezano, pa nema izrazitih razlika između debelih i tanjih poteza, Si_2 uopće nema tanjih linija i tako pismo izgleda dosta grubo.

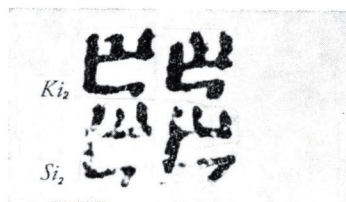
a je dvopotezno, što je najstariji tip toga slova. Glavni vertikalni potez (hasta) je uspravan ili malo svinut i nagnut, a poprečna linija je valovito izvedena i ne predstavlja nožice, već početno i završno odebljanje.

⁶³ J. Hamm, *Nav. dj.*, 65–66.

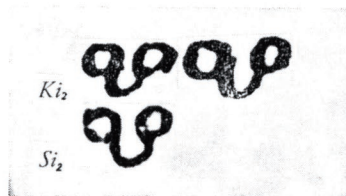
⁶⁴ D. Kniewald, *Nav. dj.*, 57.

⁶⁵ L. Gilissen, *L'expertise des écritures médiévales*. Gand 1973, 49–57.

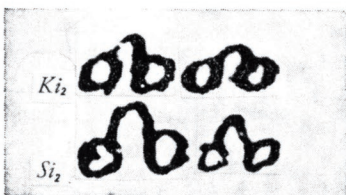
Gornji dio slova *b* čine tri kratka poteza poput glag. *š*, a čitav lijevi bok pisar izvodi jednim potezom sa završnom kukicom tipa *Clo*, *Grš*, *Mih*.

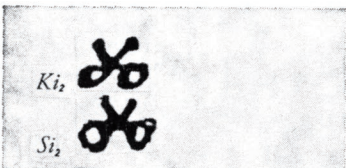
Očice slova *v* su okrugle. Spojnica se duboko spušta, zaobljuje i diže. U sredini drži desni pravilni kružić. Ona oblikuje i omeđuje lijevi kružić i nakon spuštanja drži desnu očicu.

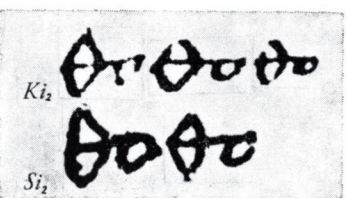
Slovo *d* je korelat slova *v*. Na zaobljenoj spojnici vise oba kružića. I ovdje se spojnica poistovjećuje s lijevim bokom desne očice, ili je drži, a izlazi iz sredine lijevoga kružića.

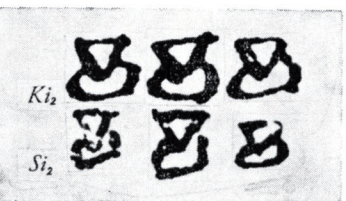
Pisar pokazuje sklonost da prva očica bude pravilniji kružić, a desna ima eliptičan oblik i visi na horizontalnoj prečki. Rošćići izlaze iz jedne točke.

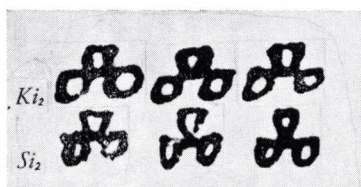

Tijelo slova *z* tvori nepravilan romb, kojemu jedna strana može biti ovalna. Sredinu korpusa presijeca horizontalna grančica koja drži eliptičnu petljicu.

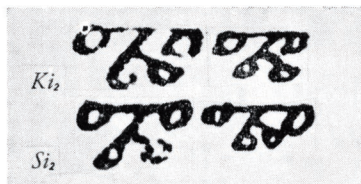

Gornji trokut je izveden s tri poteza (1,2) ili dva (3) i ne ide do sredine donjega plašta; siječe ga u sredini ili malo ulijevo. Donji dio plašta može biti zaobljen ili ravan. *Iže* upotrebljava *Si2* samo u brojnoj vrijednosti (10) i nema svoje paralele u *Ki2*.

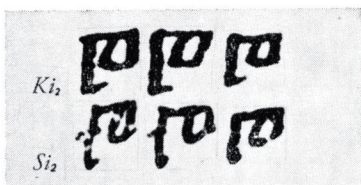

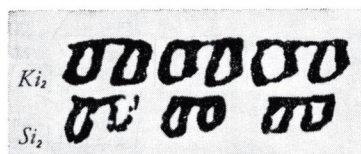
Lijeva očica je manje-više nepravilan kružić koji omeđuje ili iz njega izlazi horizontalna spojnica koja drži desnu eliptičnu očicu. Gornju glavicu nepravilno oblikuju dva poteza: lijevi ili desni ovalni dio zatvara ravni kosi potez.

Stari granati *m* ima u usporedbi s drugim slovima visok i širok korpus. Više-manje pravilan lijevi kružić spaja horizontala koja drži koso položenu desnu eliptičnu očicu. Hasta se spušta ulijevo i oblikuje udesno okrenutu donju očicu ili je drži. Iz sredine stabla račva se grančica koja nosi eliptičnu očicu. Slovo je nezgrapna tijela, zauzima dosta prostora te uvijek prelazi donju liniju. Donje su grančice nejednake i nisu paralelne ni simetrične s gornjim dijelom.

Hasta je nagnuta udesno i dolje završava kukićom. *Ki₂* nema horizontalnu crticu, a *Si₂* je stavlja samo u prvom stupcu. Eliptična petljica visi na gornjoj spojnici. Formiraju je dva jednako ovalna poteza ili ovalan potez zatvara ravna crta. Pri oblikovanju ove petljice opaža se sklonost k njezinu izduženju.

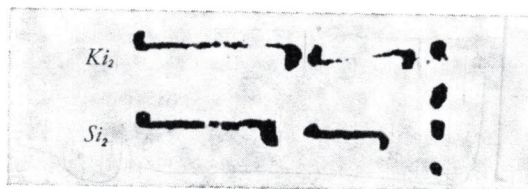

Slovo *t* je mlađi oblik jer su se nepravilne očice izdužile. Oblikuju ih dva jednaka ovala ili njegov prvi dio zatvara ravan potez () *l* . Spojnica ide od lijevoga ovala, spušta se i desnim ovalom zatvara desni ili horizontalna spojnica drži desni stupić.

Korpus slova *r* se malo mijenjao u povijesti svoje evolucije: kosa hasta, gore diskretno omeđena ili se samo vidi lijevi početni potez, zatvara s polukrugom oštar kut. U *Si₂* dolazi u vertikalnoj ligaturi sa slovom *p*, koja je površno oblikovana, jer njegova hasta nije nastavak lijevoga dijela petlje slova *p* \overline{p} pa mu je hasta lomljena. U ligaturi sa slovom *m* ono sjedi na horizontali te se lijepo vidi njegova struktura.

U oduljem tekstu na čitavoj strani Ki_2 ima malo kraćenja i ligatura. Prema tradiciji kraćena su čistim kontrakcijama *nomina sacra* ili njihovi atributi: *bъ* (*bogъ*), *gъ* (*gospodъ*), *ga* (*gospoda*) itd. i miješanim: *ishrmъ* (*isuhřstomъ*), *stěi* (*svetěi*). Abrevijature signiraju title, ravne linije, s početnom i završnom kukicom, a protežu se gotovo iznad svih slova. Ki_2 ima samo dvije starije dvočlane *vertikalne* ligature $m + l$ (2x) i *horizontalne*: $t + v$ (2x).

Pisar Si_2 krati također po tradicionalnom kraćenju naslova i kalendarskih podataka. Imena mjeseca *marta* i *aprila* dolaze u 19 pozicija u genitivu, ali se to vidi samo jedanput u prvom stupcu, drugi redak: *mřta*. Naime, nazivi su kraćeni, ali nepravilno. Mart je kraćen nadrednim slovima (*littera superposita*), gdje *r* sjedi na horizontalni slova *m*, a slovo *a* lebdi ili između *m* i *t*, ili iznad *t*, ili je izostavljeno: . Budući da slovo *a* dolazi na dva mjesta u istoj riječi, pisar ga je stavio iznad slova i time naziv skratio kontrakcijom. April je kratio vertikalnom ligaturom $p + r$, a ostali dio riječi neujednačenom kontrakcijom: *apri* (4x), *apr* (6x). Pisar Si_2 nije zbog kraćenja imao prilike upotrijebiti poluglas, koji je u Ki_2 reduciran u jedan poluvokal i to tvrdi, a predstavlja poseban, gotovo mlađi uglati oblik slova *i*, osmice, uz ostale poluoble stilizacije slova: . Kraćenja su u Ki_2 i Si_2 gotovo jednako obilježena oduljom titlom koja se proteže iznad svih slova. Datume dijele od naziva mjeseci vertikalne nepravilne linije. Dvoznamenkaste brojke stoje pod jednom titlom, a omeđene su dvotočjem kao i nazivi mjeseci pa Si_2 vrvi dvotočjem koje nije pažljivo izvedeno. To su potezi, zarezni različitih smjerova i oblika. Takve oblike ima također interpunkcija poslanice Rimljanima i Marijina molitva, naročito njezin naslov.

Da je Ki_2 i Si_2 pisala ista ruka, potvrđuje isti način formiranja strukture tijela navedenih slova: dvopotezno *a*, isti tip slova *b*, isti duktus elemenata slova *v*, *d*, *i*; eliptično oblikovanje petljice slova *z* i gotovo stalno druge petljice slova: *ž*, *l*, *m*; izduženje petlje slova *p* i korpusa slova *t* koja naginju uglatosti, ista slobodna izvedba titla i dvotočja, njihova pojava uz brojke kao i njihova česta zamjena ostalih interpunkcija u tekstu poslanice upućuju na stil pisanja glag. rukopisa krajem 11. i poč. 12. st. Ovo su datiranje predlagali i svi raniji domaći i strani istraživači Ki_2 na temelju jezičnoga, grafijskog i paleografskog aspekta i locirali ga na naše

područje, iako u njemu nije provedena naša redakcija.⁶⁶ Doduše neki su ukazivali na makedonski predložak, naročito zbog refleksa $\text{ь} \text{ } \text{> e}$, ali je on karakterističan i za zetsko-humsko područje od druge pol. 11. st.⁶⁷ Vokalizacija je potvrđena i u *Cloz* (*Pavelb, pravedbno*), kod glavne ruke *Miroslavljeva evanđelja*,⁶⁸ na *Povaljskom pragu* (*čestb, čestbnikb* 1184) i *Povaljskoj listini* (1250) na Braču.⁶⁹ Nesumnjivo je da je oracija Mariji zapadnog podrijetla, ali s istočnim pozivnikom (invitatorijem), pa ti pripisi Ki_2 , Si_2 od iste ruke krajem 11. ili poč. 12. st. ukazuju na postanak i upotrebu na istom terenu, gdje se ukrštavao zapadni i istočni obred. Na neki areal zapadne crkvene jurisdikcije upućuju imena zapadne jezične kategorije ispisana ćirilicom u diptihu unutar druge zastavice iznad Bazilijeve molitve na *prědžložěnbju hlěba*. Pisar niže imena ćirilicom (Si_3) istom grafijom: reduciranim poluglasom ѣ i refleksom e (*Pavelb*), glagoljskim đervom (нѣ) i slovom f posebna oblika ѣ , pisanjem ѣ mj. jotirana ѣ s interpunkcijom dvotočja: *Petrъ. Pavelъ. Dmitrъ. Petrъ. Dmtrъ. Marъta. Mariê: Ivanъ. Semeon: Kuzъm: Pavelъ: Jeorъji: Mastalъ: Ana: Petruniê: Sofiê: Romaldъ*. Istraživači i izdavači *Si* suglašuju se da su to poznata krsna imena pokojnika koja je iz diptiha glasno čitao đakon dok je svećenik tiho molio, na što upozorava rubrika: *Diêkъ diptuha o umerъšihъ. porъ tai*. (Frček 610, Nahtigal II, 345, 910). Nahtigal izvješćuje da je posljednje ime *Romaldъ* dodano kasnije, ali istom rukom, a za *Mastalъ* i *Petruniê* konstatira da su *nenavadni imeni...* i nije moguće imen vporabiti za krajevno in časovno lokaciju vpisa.⁷⁰ Iako Nahtigal nije će vezu imena *Romald* sa sv. *Romualdom*, rodom iz Ravene, † 1027, mi bismo ipak talijanski oblik *Romaldo* poistovjetili s našim *Romald* – *Rumald* s čuvenim reformatorom benediktinskih samostana i osnivačem komaldoljana. On je

⁶⁶ J. Vrana, *Najstariji hrvatski glagoljski Evanđelistar*. SANU Odeljenje jezika i književnosti knj. 24. Beograd 1975, 16–19; recenzija: J. Tandarić, *Slovo* 27, Zagreb 1977, 198–203; B. B. Німчук, *Київські глаголичні листки*. Академія Наук Української РСР Київ 1983. U uvodnoj studiji autor raspoređuje bibliografski fond od 149 pozicija pod zajednički naslov postavljenih problema koje analizira i iznosi vlastito mišljenje.

⁶⁷ P. Đorđić, *Istorija srpske ćirilice*. Beograd 1971, 71; V. Mošin, *O periodizaciji rusko-južnoslavenskih veza*. *Slovo* 11–12, Zagreb 1962, 75.

⁶⁸ A. Dostál, *Nav. dj.*, 362, 368, 396. Iako je *Cloz* prepisan iz starijega makedonskoga predloška, ipak neki jezični elementi i iluminacija: zavrčena životinjska glava iz beneventanskih rukopisa i crtež hobotnice za nota bene, odrazuju primorsko područje, kako zaključuje B. Fučić, *Glagoljski rukopisi*. Minijatura u Jugoslaviji. Zagreb 1964, 28; Stj. Kuljbak in, *Paleografska i jezična ispitivanja o Miroslavljevom jevanđelju*. Pos. izd. SKA knj. 52. Sremski Karlovci 1925, 26.

⁶⁹ O. Nedeljković, *O ispravi kneza Brečka kao spomeniku jezične prošlosti na Braču*. Poljički zbornik II. Zagreb 1971, 201; Ista, *Poluglasovi u staroslavenskim epigrafskim spomenicima*. *Slovo* 17, Zagreb 1967, 20.

⁷⁰ R. Nahtigal, *Razprave...* cf. bilješku 30, 270.

boravio dva puta u Poreču i okolici, gdje je obnovio redovnički život po svojim smjernicama u opatiji samostava *Sv. Mihovila* na Limu i vjerojatno u opatiji *Sv. Petronile* u okolici Dvagrada (Dvigrad), a do danas se očuvao lokalitet *Grota sv. Rumlalda* u Istri. On je reformirao benediktinsku opatiju Portus Novus kod Ankone čije su reformatorske norme prihvatili i naši osorski samostani,⁷¹ a preko ben. samostana *Sv. Krševana* u Zadru hrvatski su glagoljaši preuzimali i prevodili svoje liturgijske knjige u kojima se odražava kult ankonskih svetaca.⁷² Od prekomorskih talijanskih područja volio je krajeve oko Perugie, Ankone i Pesara,⁷³ pa se svježi val njegovih reformi i njegova kulta s prihvaćanjem njegova imena usvajao i u našim benediktinskim samostanima. Najneobičnije je ime *Mastalb* koje nismo mogli identificirati ni s jednim svetačkim nosiocem takva imena. Možda ono označuje zanatliju, izrađivača posuda za tekućine, kaca (čabar), tal. *mastello* (ARj) od čega prezime u Dubrovniku *Mastela*, a toponim *Mastelica*, Vukovar (cf. *Leksikon prezimena SRH*, Zagreb 1976). *Petrunija*, nostrificirano ime rimske mučenice *sv. Petronile*, čije je relikvije zajedno s moćima *sv. Domitile*, *Nereja*, *Arhileja* i *Pankracija* donio iz Rima dubrovačkoj crkvi sv. Stjepana trebinjski kralj Pavlimir (?) oko 920. g., a bile su znamenite i čašćene u čitavoj okolici.⁷⁴ Kalendari dubrovačkih molitvenika ispisuju njihova imena kurzivom poput ostalih zapovijedanih blagdana: 12. V: *Sveti Nereo i Arkileo i Pankracio*; 31. V: *sveta Petronila dieva*.⁷⁵ Jedan prodajni ugovor stana citira vlasnicu: *Petronella, filia Stane*, a dubrov. pjesnik Ilija Crijević daje ovo ime svojoj kćerki.⁷⁶ Marin Držić u komediji *Dundo Maroje* daje domaćoj djevojci ime *Petrunjela*, a Laurinu djevojku *Petrunjelicu* uzima Marojev sluga.⁷⁷ Kasnije su te moći prenesene u dubrov. katedralu te su g. 1844. verificirane potpisom: *Tommaso vescovo*. Ustanovljeno je da se moći *sv. Petronile* nalaze u deset relikvijara, a samo u dva moćnika zajedno sa *sv. Domitolom* i *sv. Nerejom*, dok se *sv. Arhileja* i *Pankracija* više ne spominje.⁷⁸ Čini se da su ih poklanjali kod izgradnje novih

⁷¹ I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj I*, Split 1963, 10, 141; I. Petricioli, *Dvagrada (Dvigrad)*, Enciklopedija likovnih umjetnosti II, 139.

⁷² M. Pantelić, *Prvotisak glagoljskog misala prema misalu kneza Novaka iz 1368*, Radovi Staroslav. inst. 6, 1967, 15-17.

⁷³ G. Tabacco, *Romaldo*, Bibliotheca sanctorum XI, col 368.

⁷⁴ N. Z. Bjelovučić, *Crvena Hrvatska i Dubrovnik*, Zagreb 1929, 5, bilješka 2.

⁷⁵ M. Rešetar - Č. Đaneli, *Dva dubrovačka jezična spomenika iz XVI. vijeka*, SAN, Pos. izd. knj. 122, Beograd 1938, 7.

⁷⁶ G. Čremošnik, *Monumenta historica Ragusina knj. I (1278-1282)*, 637; C. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters II*, Wien 1904, 51.

⁷⁷ M. Rešetar, *Djela Marina Držića*, Stari pisci hrvatski knj. VII, II izd. JAZU 1930, 255.

⁷⁸ Stj. Skurla, *Moćnik stolne crkve Dubrovačke*, Dubrovnik 1868, 5-20.

crkava dubrovačke okoline i metropolije. U 11. st. postoje crkve s naslovnikom sv. *Pankracija* na Lapadu, u Babinu Polju i na Mljetu,⁷⁹ a slavenska služba Božja obavljala se u Gružu *ad ecclesiam sanctorum Nerei et Archilei atque Pancrancii* (sic!).⁸⁰ Relikvije sv. *Nereja* i *Petronile* stavili su kod obnove i posvete crkve sv. *Jurja* u *Drašnicama*, mjestu između Makarske i Živogošća, g. 1606.⁸¹ Neki su sv. Petronilu povezivali sa sv. Petrom, da je njegova kćerka, a njezino ime deminutiv njegova imena. Međutim apokrif i spominju kćerku, ali ne i njezino ime. Zbog te legende častili su je u Francuskoj te je preporukom franačkih vladara preneseno njezino tijelo iz groblja sv. Domitile u mauzolej u obliku rotunde pokraj južnoga transepta crkve sv. Petra pa joj kult ostaje dugo lokaliziran na okolicu Vatikana.⁸² *Vita Constantini* 17,7,8 ističe da su slav. liturgiju pjevali po rimskim crkvama pa i kod sv. Petronile: *spěše litur'giju vъ crkvi svetago apostola Petra sloven'skymъ jezыkomъ i vъ drugyi dъnъ pěše vъ crkvi svety Petronili*. Južnoslav. redakcija VC iskrivljuje njezino ime: *Petronidi*, *Petrunidy*,⁸³ gdje su prepisivači slična glag. slova u različitim stadijima njihove evolucije *ѣ* i *ѣ* (*l, d*) zamijenili. Legendarno povezivanje njezina imena s prvakom apostola sv. Petrom kao i njezino zazivanje i pomoć protiv groznice⁸⁴ širilo je njezin kult izvan grada Dubrovnika, a vjerojatno i po njezinoj biskupiji pa i čitavoj metropoliji.

Prema današnjem stupnju evolucije povijesnih, povijesnokulturnih, jezičnih, paleografskih i arheoloških istraživanja usudili bismo se pisanje *Sl₃* locirati na poluotok Pelješac (Stonski Rat) ili u njegovu bližu, pa i dubrovačku okolinu. Naime, u aktima Splitskih sabora g. 925. i 928, koji su prvi autentični dokumenat raširenosti slavenskog bogoslužja, govori se i o zahumskom knezu Mihajlu Viševiću i odlučuje se o njegovim oblastima, tj. biskupijama stonskoj, dubrovačkoj i kotorskoj, koje su u to vrijeme pod suverenitetom hrvatskoga vladara, koji je u sabskim aktima jedini vršilac najviše državne vlasti.⁸⁵ Stonska se biskupija prvi

⁷⁹ *Opći šematizam...*, 240.

⁸⁰ M. Dinić, *Slovenska služba na teritoriji Dubrovačke republike u srednjem vijeku*. Prilozi za knjiž. jezik, istoriju i folklor knj. XIV, sv. 1-2, Beograd 1934, 56.

⁸¹ K. Jurišić, *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*. *Analecta croatica christiana* sv. III, KS, Zagreb 1972, 285.

⁸² P. Jounel, *Nav. dj.*, 242.

⁸³ F. Grivec - F. Tomšič, *Nav. dj.*, 139-140, 209; J. Cibulka, *Římské kostely, v nichž se na začátku r. 868 konala liturgie slovanská*. *Sborník prací Filosof. fak. brněnské univer.* F 8, 15-17.

⁸⁴ *Lexicon für Theologie und Kirche VIII*, col 129.

⁸⁵ Vl. Koščak, *Pripadnost istočne obale Jadrana do Splitskih sabora 925-928*. *Historijski zbornik XXXIII-XXXIV* (1). Zagreb 1980-1981, 350-351.

put spominje g. 877. među sufraganskim dijecezama Splita, a obuhvaćala je osim Stona i Primorja još i Zahumlje, uglavnom na lijevoj obali Neretve⁸⁶ (v. sl. 1). Ljubitelji svoga zavičaja i njegove stare baštine proučavaju i bilježe sačuvane narodne tradicije o starim lokalitetima, ruševinama, nazivima samostana i crkava. One su imale svoja zemljišta koja je trebalo obrađivati pa o njima govore dubrovačke arhivske isprave. U njima se navode: *Gospa od Lužine*, *Sv. Marija na Gorici*, *sv. Petar*, *sv. Ivan*, *sv. Kuzma i Đamjan*, *sv. Juraj* u Ponikvama i Popovoj Luci, *sv. Mare* u Dubi kod Trpnja. Donja Vručica imala je crkvu *sv. Dimitrija*, koju nar. tradicija zove »Mitrina« i dr. Za neke se crkve znade da se od 9. st. u njima vršilo staroslavensko bogoslužje s glagoljskim knjigama sve do kraja 12. st. kao npr. u Svetobogorodičnoj crkvi u Stonu.⁸⁷ Upravo ta imena uz druga običnija citira ćirilicom ispisani diptih *Si*₃.

Iako bi se ovo općekršćansko nazivlje crkava i lokaliteta moglo staviti i u zetsko-humsko područje, ipak imena Petrunije i Romalda ukazuju na domenu barem Dubrovačke biskupije pod čiju su jurisdikciju pripadali i benediktinski samostani koji su širili kult sv. Romualda i bili povezani s južnotalijanskim reformiranim centrima benediktinske regule, ali s tendencijama pustinjačkoga života sv. Romualda, a prema idealu starih monaha, a možda i pod utjecajem istočnih bazilijanskih takvih karakteristika.⁸⁸ Istaknuti takav reformni centar bio je samostan *Sv. Marije u Pulsano* na Monte Gargano u Apuliji. Tom samostanu darovao je dukljanski, travunjsko-zahumski knez Desa g. 1151. benediktinski samostan *Sv. Marije na Mljetu*,⁸⁹ s kojim je vjerojatno i ranije komunicirao kao s ostalim benediktinskim samostanima na obali Jadrana. Vjerskokulturno strujanje prekomorskih reformističkih žarišta i povezanost ben. samostana duž dalmatinske jadranske obale s jedne strane, i areal jurisdikcije Dubrovačke biskupije (povremeno metropolije) i upravna domena Dubrovačke republike, odnosno njezine općine, s druge strane, odrazila se u širenju, ukrštavanju i prihvaćanju kulta lokalnih svetaca upisanih imena *Si*₃.

U diptihu imena uočava se mlada ortografija i starija grafija. U pravopisnom sistemu izgubili su se nazali, proveden je jednojerov sistem tvrdoga poluglasa. Upotreba mu je neujednačena, jer dolazi do njegove redukcije u finalnoj poziciji: *Semeon*,

⁸⁶ *Opći šematizam...*, 240.

⁸⁷ N. Z. Bjelovučić, *Povijest poluotoka Rata (Pelješca)*. Split 1921, 53-54, 61; J. Lučić, *Topografija dubrovačke Astoreje (do god. 1366)*. Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku VIII-IX. Dubrovnik 1960/61, 275.

⁸⁸ Ph. Schmitz, *Bénédictin (ordre)*. *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*. T. 7, col 1095.

⁸⁹ I. Ostojić, *Nav. dj. II*, 432, 441; M. Dinić, *Povelje kneza Dese o Mljetu*. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor. Knj. XXVIII, sv. 1-2, 1962, 5-16.

*Povijesna karta južne Hrvatske
oko 960. g. prema Srkulju*

Slika 1.

Kuzъм i vokalizacije između sonantske grupe *-vbl* : *Pavelь* (2x), koja se zapaža u istom imenu *Cloz*, a širu tendenciju pokazuje *Miroslavljevo ev.* Posuđeno je glag. slovo *đerv* u vrijednosti grčkolat. *ǵ* (*ǵ̃*) ispred palatalnih vokala u imenu: *Їеоръји*. Upotreba *ižice* mj. *oy*, *i* karakteristična je za starije glag. spomenike *Ass*, *Cloz*, *Ohr ap* u grč. riječima: *Kurila*, *Polikarpa Ass*; *Simeonъ*, *Efupta*; ali dolazi i u slav. riječima: *muža* mj. *mōža*, gdje je od glag. ligaturnoga *Ѣ* ostao samo drugi dio u *Cloz* *Ѣ*. Ovakvu grafiju odražava i staro hrv. osobno ime *Rugota* u *Krčkom glag. natpisu* iz 11. st.⁹⁰ *Ižica* dolazi i u starijim ćirilskim spomenicima *Supr*, gdje je također nastao redukcijom digrafa *oy*. Redovito ga upotrebljava glavna ruka u osnovnom tekstu *Miroslavljeva ev.*⁹¹ Pisar *Si₃* imao je priliku upotrijebiti ćirilski oblik *ižice* u *Kuzъм* i *Petruniê*. U starijim glag. spomenicima često oscilira čitanje *o/u* kao i u našem *Romald/Rumald* prema talijanskoj verziji toga imena na jugu i sjeveru (Istra). U nizu žen. imena *Si₃* uočava se pravopis zetsko-humske škole gdje glag. *jat* stoji mj. ćir. ligaturno-jotiranoga *ѣ* : *ма р н ѣ*, *п е т р ѳ н н ѣ*, *с о ф н ѣ*, što prakticira glavna ruka Varsameleona u *Mir. ev.* iz 1189. U redosljedju od osamnaest imena *Si₃* šest prvih je odijeljeno povišenom točkom, a ostalih dvanaest dvočjem, mlađom interpunkcijom, koja se ne zapaža u grč. i lat. rukopisima. Dvočje se dosljedno javlja u *Minhenskom ćir. i glag. abecedariju* iz kraja 11. ili poč. 12. st. i u *Grš* prva pol. 12. st.⁹² U *Ki₂* se prepliče, u *Si₂* (pashalije) je dosljedna upotreba.

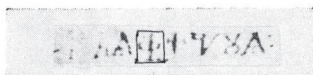
Grafija imena odražava stariji stadij formiranja ćir. slova: *ustav*, majuskula, karakteristična u pisanju crkvenih kodeksa. Hasta slova *д* je kosa, ne prelazi dvo-linijski prostor, a petlja nije sjela na donju liniju; *в* ima rastavljene očiće; *д* diskretno prelazi nožicama donju liniju; *е* je zaobljen; *з* donjim završnim potezom koji nije zaobljen malo se spušta ispod linije; *и* siječe u sredini prečkica; *ѣ* je jednopotezno, zadnji krak je nešto kraći kao i kod *l*, *p*, *r*; *т* ima gornji horizontalni potez valovit ili ravan s omeđenjima prema dolje; *о* je okruglo, a tijelo slova *r* gotovo je jednako lat. *p* s okruglom petljicom, a hastom prelazi donju liniju; *ižica* *ѣ* stoji između dviju linija, oblikovana jednopotezno bez donjega repića s odebljalom lijevom kukicom. Struktura *jata* i tvrdoga *jera* naliči glag. slovu *r* čija kosa hasta, donja horizontala, s polukružićem oblikuju šiljasti kut. Poluglas ima valovitu gornju zastavicu, a *jat* diskretno valovito omeđenje ili odebljanje. Ravna, na krajevima odebljala prečka sredinom presijeca hastu i sjedi na donjoj petlji, a

⁹⁰ B. Fučić, *Glagoljski natpisi*, Zagreb, JAZU, 1982, 223-224.

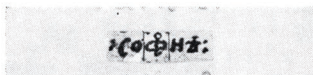
⁹¹ Stj. Kuljbakin, *Nav. dj.*, 17.

⁹² Od ćir. rukopisa bilježe dvočje: *Slepčenski apostol*, posljednja četvrt 12. st.; *Cvjetni triod Slepče*, pol. 12. st.; *Kulinova isprava* iz 1189; *Makedonsko evanđelje na pop Jovana* kraj 12. st.; *Bitoljski triod* iz 12. st.; *Vukanovo evanđelje* oko 1200.

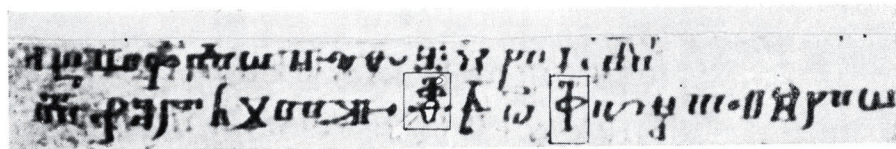
čitavo je tijelo slova ušlo u međulinijski prostor. Pisar je upotrijebio glag. *đerv* prijelazna tipa iz oble u uglatu glag. poput onoga u *Bojanskom palimpsestu* s kraja 11. st. i *Mih. ap.* iz 12. st. u imenu *Ĵeorĵi*. Još jedno glag. slovo posuđuje pisar u imenu *Sofija* i to rijedak grafem koji zadaje najviše poteškoća istraživačima glag. azbuke i azbučnih molitava, tzv. *pe* (*Pariski abec.*), *pečalъ*, *pěsnъmi*, *pěsne* (akrostisi).⁹³ Raspravlja se još uvijek da li je starijega ili mlađega podrijetla. Naime, on se pojavljuje samo jedanput kod prve ruke *Ki*, u Klementovoj prefaciji, a onda navodno na ploči Nar. muzeja u Sofiji iz 9-10. st. Oveće gornje slovo glag. , a ispod za koje Gošev izražava mišljenje da je ta grč. varijanta ušla naknadno u glagoljicu što potvrđuje njegova pojava u *Ki*,⁹⁴ s čime se ne slaže prof. Štefanić.⁹⁵ Zanimljivo je da grafem *pe* nemaju najstariji mak. glag. spomenici koji upotrebljavaju   i (*Ass*) kao ekvivalente za grč. , . Osim stilizirane strukture u *Ki* pisar diptiha *Si*₃ upotrebljava za grč. (lat. *phi*) glag. znak , kojemu hasta završava dolje kukicom, a gore drži kružić. Glag. abecedariji *Minhenski* (ćir. + glag.)

Sl. 2.

Sl. 3.

Sl. 4.

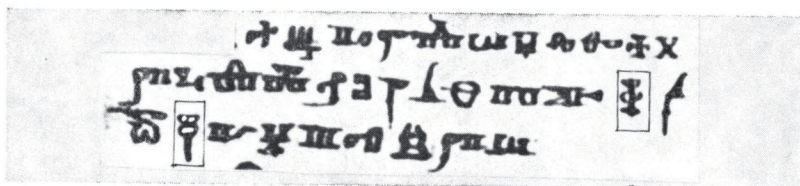
i *Pariski* stavljaju *pe* koji se u hrv. spomenicima čitao kao *p*: *Plip*, *Sopija* iza *ct*, (omega) u obliku (glag.) i *π* (ćir.) u *Minh. abec.* iz kraja 11. ili poč. 12. st., a *Par.* (12. st.) upisuje naziv *pe*, ali ne donosi i njegov grafem. Štefanić odlučno ubraja

⁹³ F. V. Mareš, *Hlaholice na Moravě a v Čechách*. Slovo 21, Zagreb 1971, 162, 169; V. Tkačilčik, *Dvě reformy hlaholského písemnictví*. Slavia 32, 1963, 358.

⁹⁴ I. Gošev, *Starobŭlgarski glagoličeski i kirilski nadpisi ot IX i X vek*. Sofija BAN 1961, 125-126.

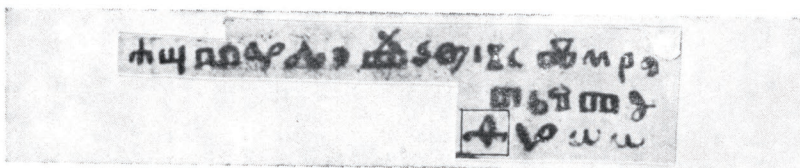
⁹⁵ Vj. Štefanić, *Prvobitno slavensko pismo i najstarija glagoljska epigrafika*. Slovo 18-19, Zagreb 1969, 29.

ove abecedarije u bosansko-humsku tradiciju iz 12-13. st., čiji se tragovi vide u zapisima *Radosavljeve glag. azbuke* iz 15. st., ponovljene u *Čajničkom evanđelju* iz 15. st.⁹⁶ Radosavljevi stilizirani oblici za *frōtō* i *pe* su zapravo s malim varijantama jednaki, jedino je u prvoj azbuci (sl. 5) između *u* i *h* nacrtao kombinaciju $\text{ϕ} + \text{ϕ}$ u

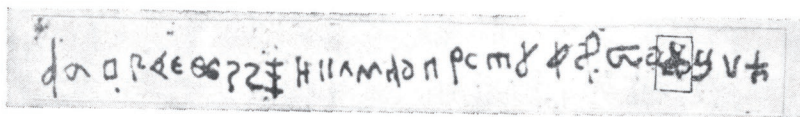
Sl. 5.

obliku ϕ , a pisar *Čajničkog azbučnog reda* je unio samo jedan grafem ϕ za *frōtō* i za *pe* i smjestio ga između pojednostavljena *u* (izjica ϑ) i *c* izostavivši slovo *h* i *ot*, redosljeda stare ćirilске azbuke (sl. 6).

Sl. 6.

Tragove glag. grafije slova *frōtō*, odnosno *faraōša* grč. θ (naziv iz akrostiha)⁹⁷ nalazi J. Schütz u numeraciji sveščića *Leipziškog ćir. lektionara* (*MLips* iz 15. st.) između *u* i *h*, a ϕ između *ot* i *c*, ali ga je u tabeli transliterirao ćirilicom, a u reprodukciji njegov glag. oblik nije zahvaćen⁹⁸ te nismo sigurni za njegovu strukturu. Međutim je na kraju *MLips*, str. 548, nakon posljednja dva retka ispisala druga ruka ćir. azbuku zapadnoga tipa u kojoj dolazi između *u* i *h* ϕ , a između *ot* i *c* *pe* u obliku ϕ koji odgovara grč. ϕ mj. ϕ minuskulnog knjiškog pisma od 9. st. (sl. 7).

Sl. 7.

⁹⁶ Isti, *Glagoljski zapis u Čajničkom evanđelju i u Radosavljevu rukopisu*. Zbornik Histo-rijskog instituta JAZU 2. Zagreb 1959, 9-10, sl. 1-4.

⁹⁷ F. V. Mareš, *Nav. dj.*, 161.

⁹⁸ J. Schütz, *Das handschriftliche Missale illyricum cyrillicum Lipsiense*, XVI + 318 (monografija); II, VIII + 550 (faksimile); Vj. Štefanić, *Slovo* 14, Zagreb 1964, 147-154 (recenzi-ja).

U tom pismu dolazi Φ za Ψ , a majuskulni (uncijalni) oblici za Φ i Θ upotrebljavaju se samo u naslovima i u početnim versalnim slovima.⁹⁹

Odulja paleografska analiza ćirilskog pripisa Si_3 , naročito grafema *pe* svrstala ga je među poznate abecedare humsko-bosanske tradicije. Pojava pak glag. *pe* u azbuci lekcionara *MLips*, koji je njegov istraživač prema jeziku i pismu locirao u dubrovačko područje, možda određenije u župu Brgat u pozadini Dubrovnika (str. 84), odražava daleku tradiciju pisanja ovoga glag. grafema iz doba upotrebe *Kijevskih listića* na ovom arealu i služi za još jedan argumenat da ćir. pripis Si_3 s karakterističnim ortografskim reliktima pisanja \mathfrak{h} mj. \mathfrak{h} i glag. posuđenicama *đerva* i *pe* zajedno s kasnijim dodacima iste ruke Ki_2 i Si_2 lociramo također u širu dubrovačku okolinu.

Iz našega istraživanja *Sinajskih listića* izlazi da su prve tri oracije dio službe Pretposvećenih darova na Veliki petak što potvrđuje tabela Si_2 uskrasnih granica (terminus paschalis). Prva oracija predstavlja najstariju staroslavensku *liturgijsku apologiju* slobodne kompozicije takvih liturgijskih zapadnih sastava iz karolinških vremena, ali protkanu istočnim leksikom, izrazima i istočnom teologijom 10–11. stoljeća (sv. Petar, vrhovni apostol). Druga molitva kod cjelivanja Križa, iako fragmentarna, odražava doslovan prijevod zapadnogermanske latinske oracije potvrđene u 10. st. Na takve interpolacije zapadne suvremene duhovnosti upozorio je Nahtigal priloživši svome kritičkom izdanju *Sinajskog euhologija* bibliografski fond znanstvenih studija (II, 177–178). Ovaj *Euhologij* neprestano privlači znatiželju zapadnih teoloških orijentalista, pa je u novije vrijeme identificirana jedina slavenska i uopće sačuvana služba Pretposvećenih darova pri sklapanju pobratimstva¹⁰⁰ i pedeset oracija za bolesne zapadnoga tipa, bez grčkih predložaka, ali impregniranih grčkom teologijom, retorikom i logikom.¹⁰¹ Sve ovo govori da su sv. Braća i njihovi učenici iz Makedonije i Moravske usvojili, primijenili i uvrstili ove zapadne sastave u pripravni dio (proskomidiju) istočne liturgije i rituala koji su se kao takvi sačuvali u *Sinajskom euhologiju* iz 11. stoljeća.

I stari skraćeni Gregorijanski sakramentar, sačuvan u *Kijevskim listićima* čuva u frazeologiji relikte anafore i tropara istočne liturgije s akcentuacijom grčke gra-

⁹⁹ Usp. snimku luksuzna grč. *Čalničkog evanđelja* iz 11–12. st. Narodnog muzeja u Ohridu u *Minijatura u Jugoslaviji*. Zagreb 1964. (Katalog), tab. 117; M. Harisijades, *Grčko-slovenski vrski na područjeto na makedonskata rakopisna ornamentika. Slovenska pismenost. 1050 godišnjina na Kliment Ohridski*. Naroden muzej Ohrid 1966, 112, tab. 10.

¹⁰⁰ M. Arranz, *Liturgie des Présanctifiés de l'ancien Euchologie byzantine*. *Orientalia christiana periodica* 47. Roma 1981, 332–338.

¹⁰¹ Isti, *Christologie et Ecclésiologie des prières pour malades de l'Euchologe slave du Sināi*. *Bibliotheca Ephemerides Liturgicae. Subsidia* 18. Roma 1980, 19–66.

fike¹⁰². Zagiba primjećuje da ovi znakovi upućuju barem na povišen ton, recitaciju in »alta voce« ako ne i na pjevanje.¹⁰³ Ove znakove ima oracija i njezin stari naslov *Nadъ oplatъmb* koji se od 7. st. čita tiho što pokazuje i njezina nova nomenklatura »Secreta«. Budući da se naslovi nisu ni pjevali ni čitali, to su njihovi a i ostali znaci ortografske naravi.

Nimčukova komparativna kodikološka analiza upozorila je na uobičajeni format, način uveza, izvedbu crtovlja i pisma i preko čitave strane starih kodeksa 6-9. st.¹⁰⁴ Redosljed od trideset i osam zajedničkih oracija *D 47* i *Ki* varira kao i polovina njihovih sadržaja, jer ih povezuje samo njihov smisao.¹⁰⁵ Nakon sedam formulara općih svetačkih misa (komuna) u *D 47* slijedi sedam sedmičnih misa Grgura Velikoga. *Kijevski* nemaju toga komunalala, već samo niz Grgurovih šest misa, prva je misa sv. Klementa, a sedma ima opći naziv iz komunalala: *Mbšē o mqčenicēhъ*, jednaka je onoj iz *D 47*, ali u redosljedu komunalala: *In vigilia plurimorum sanctorum* (mj. martyrum), čija se secreta sačuvala do danas u tri mise *Rimskog misala*: za više mučenika,¹⁰⁶ za mučenike nepape i na Sve svete. Osmu misu *Ki* Svim svetima nema *D 47*, ali je ima sakramentar iz Fulde kao dnevnu misu: *Missa quotidiana de sanctis*.¹⁰⁷ Prema tome *Ki* imaju poseban poredak najnužnijih misnih formulara na čelu s misom zaštitnika misije,¹⁰⁸ pa njihov sastav i redosljed zaista potvrđuje i čuva najstariji liturgijski ćirilometodski priručnik kojeg se sadržaj bazira na zapadnim latinskim sakramentarijima. Naime, misni formular sv. Klementa *D 47* odgovara prethadrijanskom najstarijem Gregorianumu. Ostalih šest misnih obrazaca našli su se osim u *D 47* i u sangalenskom kodeksu *St. Gall. 348* iz 8-9. st. Na ove formulare u oba kodeksa nastavlja se Kanon mise.¹⁰⁹ I nakon

¹⁰² O. Nedeljković, *Akcenti ili neume u Kijevskim listićima?* Slovo 14, Zagreb 1964, 25-51

¹⁰³ F. Zagiba, *Der historische Umkreis der Kiever Sakramentarfragmente*. Slovo 14, Zagreb 1964, 59-77.

¹⁰⁴ V. V. Nimčuk, *Nav. dj.*, 14-29.

¹⁰⁵ F. Ušeničnik, *Najstarejši glagolski spomenik in liturgija Cirila in Metoda*. Bogoslovni vestnik 10, Ljubljana 1930, 235-253.

¹⁰⁶ S. M. Pagano, *Nav. dj.*, 253; *Missale Romanum ex decreto sacrosancti concilii Tridentini restitutum*. Romae-Parisiis-Tornaci 1959, [22], [24]; 944-945.

¹⁰⁷ G. Richter, *Sacramentarium Fuldense saec. X. Quellen u. Abhandlungen zur Geschichte der Abtei u. Diözese Fulda 9*. Fulda 1912.

¹⁰⁸ Kult sv. Klementa pape kod Slavena pokazuju kalendari koji registriraju i njegovu translaciju na 30. siječnja: *Ass. Cod. slave 11, Miroslavljevo evanđelje*, kao i kulturni objekti, stare male crkvice uz jadransku obalu, pa i u okolici Dubrovnika. Cf. J. Lučić, *Nav. dj.*, 294, tab. XXIX.

¹⁰⁹ K. Mohlberg - A. Baumstark, *Die älteste erreichbare Gestalt des Liber sacramentorum anni circuli der römischen Kirche. (Cod. Pad. D 47)*. LQ, Heft 11-12. Münster 1969. Fotomechanischer Nachdruck iz 1927. s dopunom O. Heiminga III-XI, XL-XLI, 61, 67, 69-71. Heiminga III*-XI*, XI-XLI, 61, 67, 69-71.

tri misna obrasca u čast mučenika prema galikanskom obredu u *Missale Francorum* slijede sedmične oracije i Kanon pod zajedničkim naslovom: *Incipiunt orationes et preces communes quotidianae cum Canone*.¹¹⁰

Vjerojatno su takvi latinski priručnici postojali u Velikoj Moravi prije dolaska Solunske braće. Minuciozna starija i novija jezična istraživanja uvažених paleoslavišta iznijela su jasna češko-moravsko-panonska obilježja *Kijevskih listića*.¹¹¹ Njihova ortografija i grafija odaje veliku starinu i stavlja ih na vrhunsko mjesto slavenske pismenosti.

Ipak se manjak komparativnoga, suvremenog glagoljskog materijala, miješanje obliha i uglatih elemenata u oblikovanju glagoljskih slova, njihova neponovljiva adaptacija na gornju liniju (viseće pismo), nejednaka veličina slova (modul) zbunjivalo je povjesničare glagoljskog pisma u određivanju kronologije i periodizacije pisma *Kijevskih listića*.¹¹² U nedostatku najstarijega, osnovnog glag. pisma iz pera Konstantina-Ćirila poslužiti ćemo se analogijom pisanja zapadnih latinskih sakramentara 8-10. st. Naime, u pisanju naslova, inicijalnih i verzalnih distinktivnih slova zapaža se u latinskim kodeksima nizanje povijesnih tipova latinskog pisma i oni pružaju sliku njihove evolucije kroz vjekove. Stariji liturgijski kodeksi iz 8. i poč. 9. st. imaju glavni tekst pisan uncijalom ili poluuncijalom, inicijalna slova kapitalom, a verzalna slova u naslovima i počecima novih rečenica, versova, također kvadratnom i rustičnom kapitalom izvedenih debljim perom. Veliki su inicijali ukrašeni različitim obojenim elementima. Ako je kodeks pisan minuskulnim pismom (karolinom), onda naslovi kodeksa, poglavlja i čitavih odlomaka prezentiraju najstarije lat. pismo kvadratne i rustične kapitale.

Doba razvijene karoline 9. st. poklapa se s dolaskom Solunske braće i njihovim djelovanjem u Velikoj Moravi. Konstantin-Ćiril je genijalan autor novoga pisma, glagoljice, što danas prihvaćaju gotovo svi istraživači njihove baštine. Nastaje pitanje: odražava li pismo *Kijevskih listića*, koje nema kronološke tradicije, proto-

¹¹⁰ C. Mohlberg, *Missale Francorum (Cod. Vat. Reg. lat. 257)*. Fontes II. Herder, Roma 1957, 26-33.

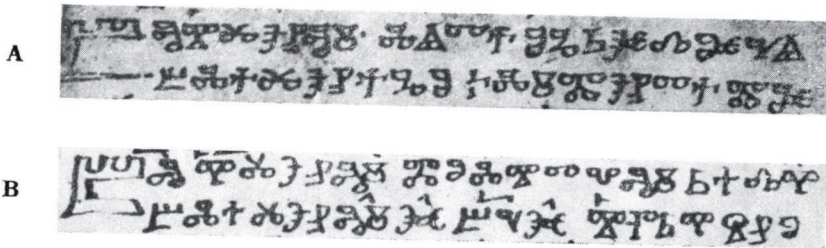
¹¹¹ Bogati fond literature citiraju novije studije i bibliografije: F. W. Mareš, *Die Anfänge des slavischen Schrifttums und die kulturelle Selbständigkeit der Slaven*. Wiener slavistisches Jahrbuch 16, Wien-Köln-Graz 1970, 77-78; Isti, *An Anthology of Church Slavonic Texts of Western (Czech) Origin*. Slavische Propyläen 127. München 1979, 49-60, 224; R. Večerka, *Problematika stsl. písemnictví v přemyslovských Čechách*. Slavia 39, 1970, 223-237. Literatura o Ki 231-233; V. V. Nimčuk, *Nav. dj.*, 93-102; И. Дуйчев, А. Кирмагова, А. Паунова, *Кириллометодиевска библиография (1940-1980)*. София 1983, 463-465; Š. Ondruš, *Z lexiky Kyjevských listov: vьsodъ*. Slavia slovaca, roč. 19, č. 1. Bratislava 1984, 36-42.

¹¹² Još su uvijek nezaobilazna kapitalna djela nestora glagoljske paleografije: В. Ягичъ, *Глаголическое письмо*. Энциклопедия славянской филологии. Санктпетербург 1911; J. Vajs, *Rukověť hlalohské paleografie*. Rukověti Slovanského ustavu v Praze 1932.

tip Ćirilove glagoljice i kako se ona kao novo, mlado pismo odnosi prema suvremenom pisanju lat. liturgijskih kodeksa?

Kijevski listići, staroslavenski sakramentar, sastavljen od kraćih molitvenih formulara, koji moraju biti uočljivi celebrantu poput lat. uzoraka, imaju veća inicijalna slova. Kako su izvedena, da li se oblikom razlikuju od strukture slova ostaloga teksta? Sedam strana teksta *Ki* manjeg formata pisala su 2 pisara: **A** i **B**. Sva su slova majuskulna, ne dodiruju se, ali su nejednake veličine pa ih oba pisara koordiniraju na gornju liniju, jer je većina slova u gornjem svojem dijelu završena. Jedino slovo *đerv* probija gornju liniju (7^r 6, 7^v 18). **A** se odlikuje kaligrafskim pismom i preglednijim rasporedom teksta. Naslovna su mu slova veličine 4–5 mm, a ostala 3 mm. **B** ima naslove 4–5 mm, a u tekstu 4 mm. Prostor između redaka iznosi kod **A** 4 mm, kod **B** 3 mm. **A** planira prostor između uvećanih slova u naslovu prazninom od 7–10 mm, a **B** samo 3 mm. **A** nastoji slova u naslovima smjestiti između dvije linije pa izdužuje i stilizira oble spojnice u ravne, odrezane linije slova *V* i *D*, osim slova *T* i nazalnoga dijela *Ě* koji trajno čuvaju svoj mali obujam (posljednji samo kod **A**, gdje samo jednom, zbog malog prostora, izostavlja vezivni kružić, sl. 11). **B** naslove uvećava samo za 1 mm, ali ih zato rastavlja na slogove, naročito: *Po v̄s s̄p d̄ē* (f. 3^r). Veći međuprostori između naslova i redaka uvjetovali su manji broj redaka kod **A**, samo 22 na f. 1^v i 2^r, a **B** ostvaruje 23–35 redaka na jednoj strani. Inicijalna slova veličine 5 mm do 1 cm stoje uglavnom izvan teksta. Oblikom odgovaraju morfoloiji slova u tekstu.

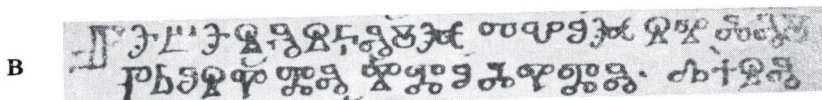
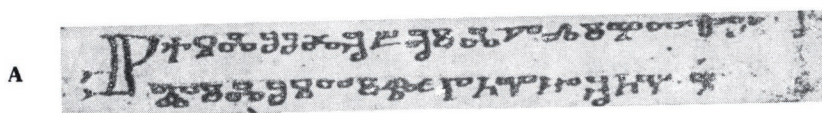
Obje ruke udvostručuju sve elemente inicijalnog slova *B*. Jedino **A** donji dio sužava u oštri završetak, a **B** ostaje kod paralelnih linija do kraja.

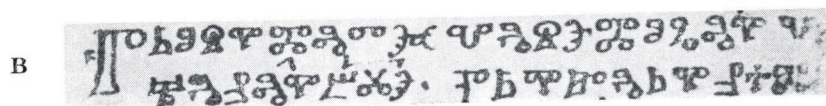
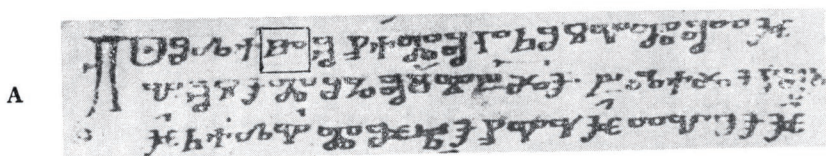
Sl. 8: f. 1^v, 7^r

Vertikalne osi slova *N*, *P*, *R* oba pisara udvostručuju laganim proširenjem gore i dolje. Linije korpusa inicijala malo su deblje izvedene od ostalih slova u tekstu. Primjećuju se tanke početne crtice u gornjem dijelu svih inicijala. **A** paralelne linije izdanke slova *N* omeđuje lomljenim uglatim potezićima koji su karakteristični

i za lijevo omeđenje prečke slova *a* (𐌆), lijevog izdanka *jera* (𐌆), a istom kuki-
com često počinje i znak za kraćenje, titla 𐌒. **B** ove poteziće skreće u laganu
odebljanju prema dolje.

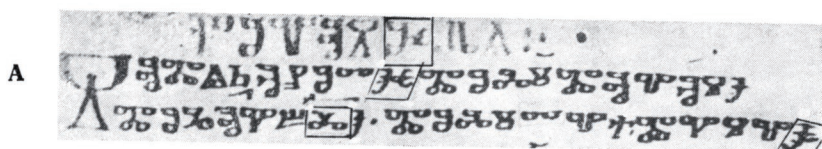
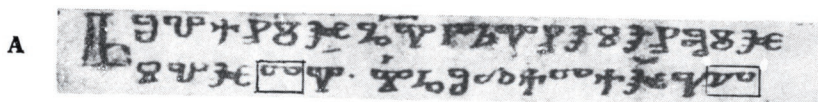
Sl. 9: f. 2^r, 3^r

Oracije najčešće počinju slovom, inicijalom *P*. A ga je mogao na dvije strane samo jedanput ostvariti. Udvostručenu hastu, gore i dolje malo proširenu, spaja gore grančica koja drži izduljenu polukružnu petlju s točkom u sredini. Lijevi repić je na kraju uglato lomljen, a donji dio osi omeđuje potez koji s lijeve strane završava malom spiralom. **B** gradi korpus ovoga inicijala na isti način, jedino je gornja petlja manje-više okrugla, a mjesto lijevoga izdanka stavio je kružić poput bisera s malom vlaknatom crticom prema dolje. I ostalih šest inicijalnih slova *P* jednako resi isti ukrasni dodatak. Spiralica, točka (punktiranje unutar i izvan inicijalne ponutrice je karakteristika irskih rukopisa) usred petlje, lomljeni kukasti potezić kod **A** i kružić s crticom kod **B** karakteristike su iluminacije pretkarolinških i karolinških fra-
načkih liturgijskih knjiga, naročito sakramentara, na čiju su opremu utjecali insu-
larni irski i anglosaski kontinentalni skriptoriji 8. stoljeća kao u *Missale Franco-*
rum.¹¹³

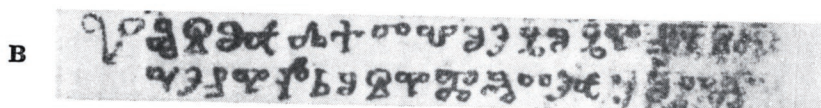
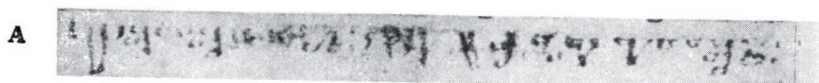
Sl. 10: f. 2^r, 4^r

¹¹³ C. Mohlberg, *Nav. dj.*, XVI, Taf. IV; V. Novak, *Latinska paleografija*. Beograd 1952 i 1980, 210, sl. 58, 61, 63.

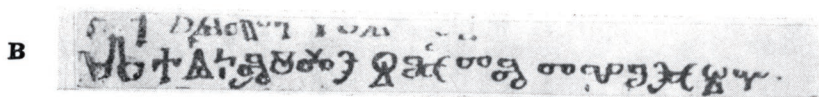
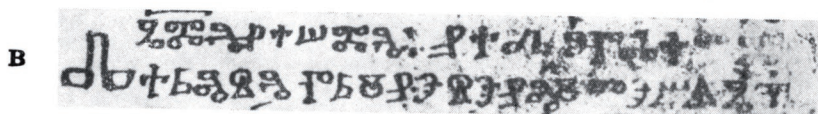
A strukturira još samo inicijal *R* također sa udvostručenom osi i crta poseban oblik inicijala *S*, neobičan za starije glagoljske spomenike. Naime, donji trokut ulazi u gornji klobuk kojemu je vrh odrezan, ravan, a bokovi podebljani. U njegovu tekstu trokut slova *s* samo dodiruje plašt, dok trokut kod *B* ulazi duboko u klobuk.

Sl. 11: f. 1^v, 2^v

Ostale inicijale *V*, *D*, *Z*, *M*, *O*, *Ė* izvela je *B* ruka jednopotezno, istom širinom reza pera u visini retka i njegova međuprostora, a samo *M* zahvaća i drugi redak. Zanimljivi su korelati *V* i *D* koje pisari malo stiliziraju, izdužuju krakove, kao *A* u naslovima (sl. 11 i 17). Kod *V* su kosi krakovi u bazi nestalni, očiće su oble.

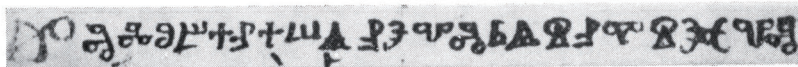
Sl. 12: f. 2^r, 5^r

D ima paralelne krakove gore odrezane, ravne, mjesto oblih spojnica, a oka su u gornjem dijelu ravna. Dok svi inicijali u stilu ostaloga pisma u tekstu vise na gornjoj liniji, inicijalno *D* svojim paralelnim krakovima strši i dosiže gornji red.

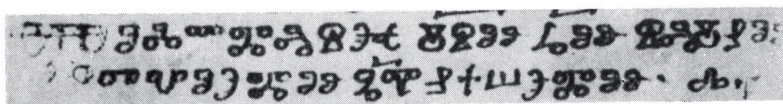
Sl. 13: f. 5^r, 7^r

Tijelo inicijala *Z* je posebne formacije. Njegova morfologija nalikuje pravokutnom isječku kruga, a iz kuta diže se do visine gornjega kraka grančica na kojoj visi okrugla petlja. U ostalom tekstu taj se dio kruga pretvorio u ravan potez koji s drugom linijom formira njegovo truplo nepravilne pačetvorine s jasnim duktusom gornje početne crtice i donje zatvarajuće osnovne linije. Njegov inicijalni oblik bit će možda kao i kod *S* primarniji.

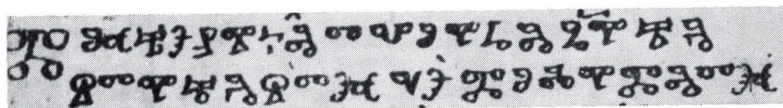
B

Sl. 14: f. 5^v

Granati inicijal *M* izveden je na dva mjesta istim duktusom poput ostalih njegovih oblika u tekstu, jedino je pisar prvom, većem tijelu povukao gornju paralelu koja siječe očice.

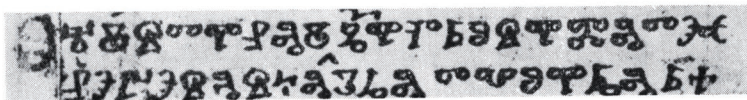

B

Sl. 15: f. 6^r, 6^v

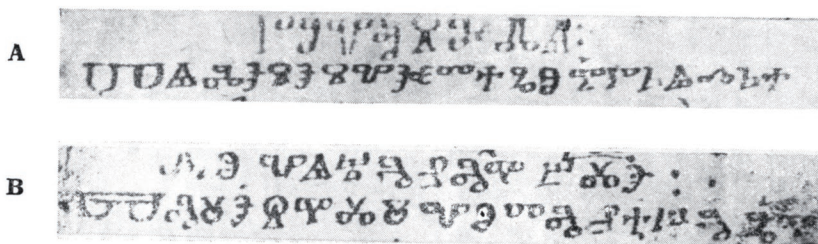
Inicijalno *O* ima obli hrbat koji spaja gotovo okruglo gornje oko, a donje je eliptičasta oblika. Njegovo tijelo odgovara strukturi toga slova u tekstu. Na temelju kompozicije ovoga grafema, autor glagoljice bazira izgradnju *jora* i *jera*, ali oni u *Ki* imaju ravan hrbat. Ta će oblost varirati i u mlađim glag. spomenicima.

B

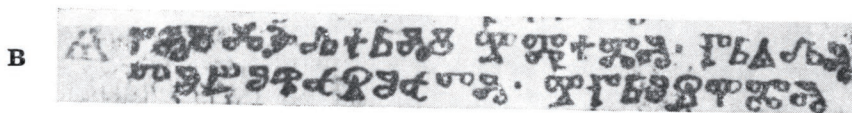
Sl. 16: f. 6^v

Početno *T* zaprema kod A i B samo visinu pisanoga retka i njegova plitkost u tekstu iznosi samo 1-2 mm. Dva nepravilna polukružića vise na horizontalnoj liniji

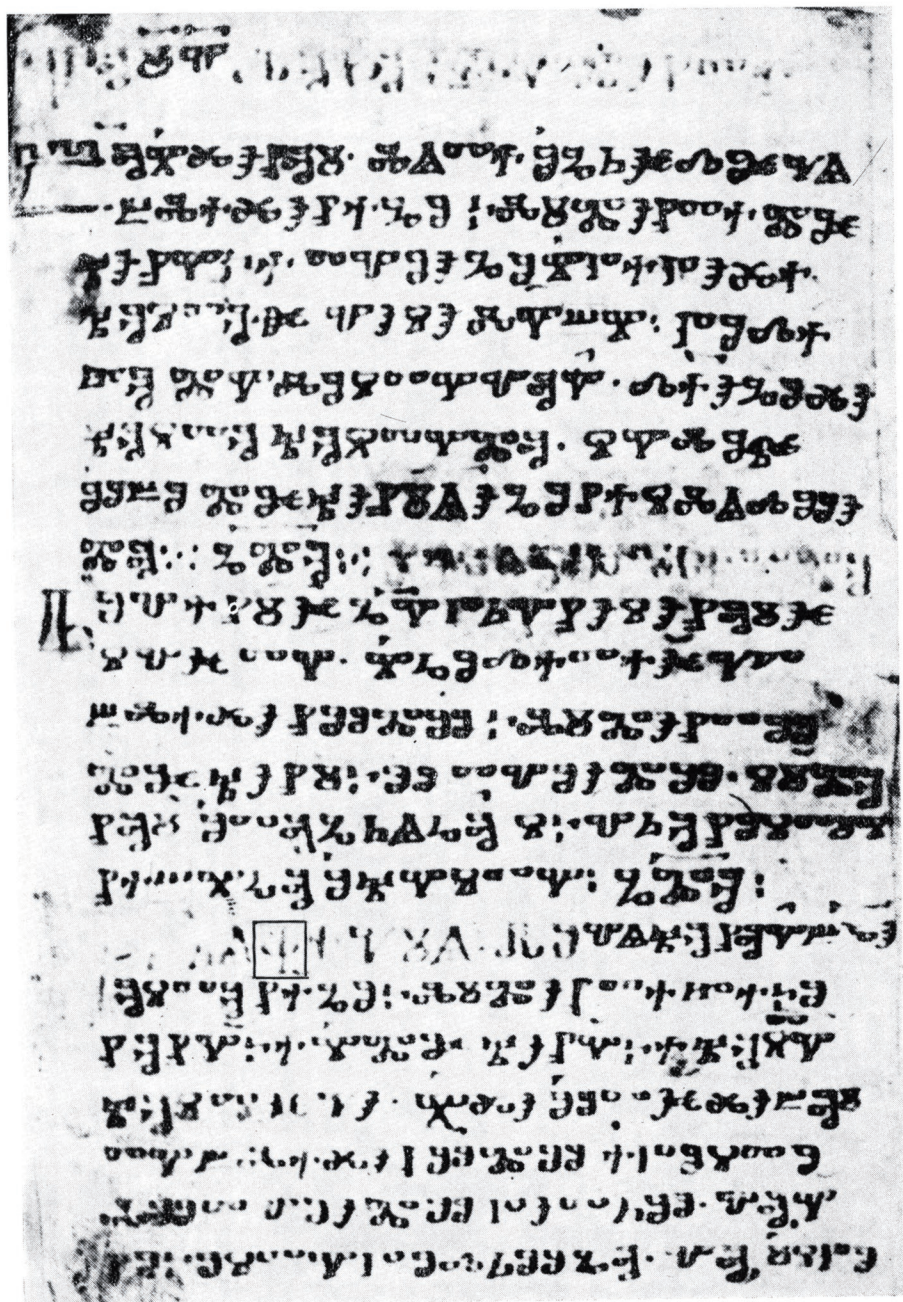
(B je udvostručuje). Ta je spojnica ovdje ravna. Njegova fizionomija umanjenoga slova poput *š*, *ju*, nazalnog dijela *ξ* (samo kod A) i dvokatnoga niskog donjeg dijela slova *ž* i *l* vjerojatno je odraz Ćirilova primarnog sustavnog pisma.

Sl. 17: f. 2^r, 4^r

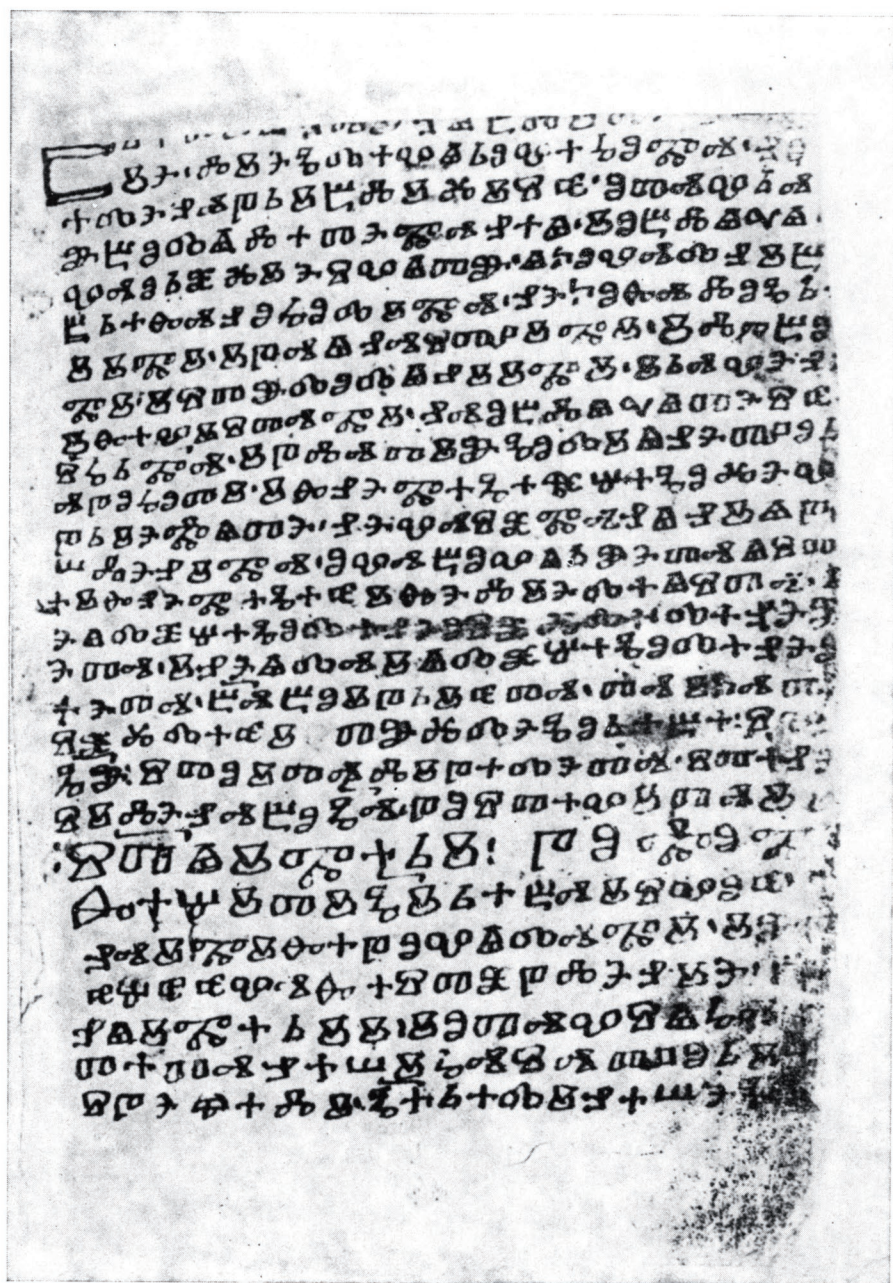
Ē je malo uvećan, krakovi se gore sijeku, vrh je malo oštećen, a morfologijom se ne razlikuje od ostalih slova A i B u tekstu.

Sl. 18: f. 5^v

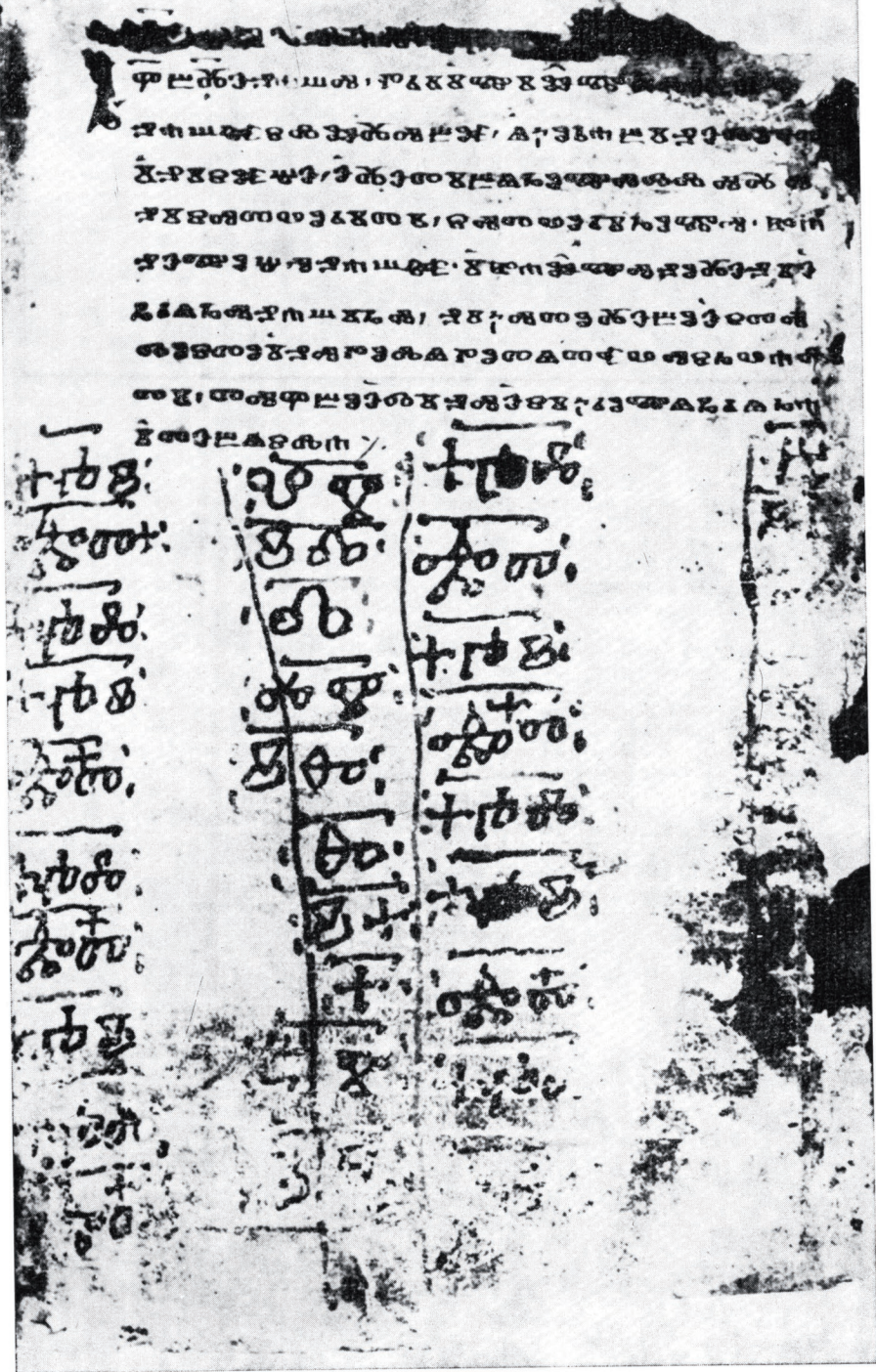
Analogno latinskim kodeksima A i B izrađuju glagoljske inicijale i naslove crvenom bojom. Oblikom su jednaki slovima u tekstu, a obujmom imitiraju kapitalu lat. sakramentara. Jedino inicijali *V*, *D* izdužuju svoje oble spojnice, a tu tendenciju pokazuju i u naslovima neznatnim izduživanjem vertikalnih osi A pisara. Ta stilizacija je karakteristična za rustičnu kapitalu naslova lat. sakramentara pa i *D* 47, samo što je njegov ostali tekst pisan karoliškom minuskulom. Zbog adaptacije haste, vertikalne osi slova *a*, *r*, *h*, *ě* (Ѡ, Ѣ, Ѥ, Ѭ) dobivaju gore vlaknata omeđenja. Roščići slova *ž* zaobljuju se uz gornju liniju (Ѧ), a slovo *z* dobiva u gornjem dijelu ravnu graničnu liniju (Ѧ). Mala slova *t*, *š*, *ju*, *ξ* imaju svoje mjesto uz gornju liniju. Troetažni *jer* i *jor* (Ѧ, Ѧ) čija morfološka zdanja nastaju kombinacijom slova *o* s dodatnim diferencijalnim izdancima, dobivaju ravan hrbat, a veličinu drugih slova nadmašuje čitavim donjim okom, ali ga A izvrsno koordinira susjednim slovima da mu međuprostori barem u gornjem dijelu korpusa budu jednaki ostalima, što je teže izveo B snažnim kosim hrptom. B ruka pravilnije oblikuje oblinu očica, a omeđenja slovnih hasta rjeđa su i površnija i usmjerena u desno Ѧ, Ѣ, Ѥ. Oba pisara omeđuju dolje slova *i*, *p* (Ѧ, Ѧ). Trouglasta ili račvasta odebljanja imaju *a*, *p*, (Ѧ Ѧ), a inicijalno, naslovno i tekstovno *n*, *p* počinje gore crticom, šerifom (Ѧ, Ѧ) što je karakteristično za lat. uncijalno i poluuncijalno pismo.

.Sl. 19: Kijevski listići, f. 1^v

Sl. 20: Kijevski listići, f. 1r

Sl. 21: Sinajski liturgijar s pashalijama (Si2)

Sl. 22: Imena pokojnika u zastavici (Si₃)

Kijevski listići ostaju bez analogije u grčkim i latinskim suvremenim liturgijskim kodeksima u sporednim elementima točaka, dvotočja, tri točke i pet točaka koje ističu naslove i omeđuju slova-brojke. Brojke su različito označene: bez točke, točkom i dvotočjem, što je osobina mlađih rukopisa. Kraćenja pak samo »nomina sacra«, manjak ligatura, jednostupačno pisanje teksta, njegov uređaj pomoću inicijala, naslovnih (verzalnih) slova predstavljaju suvremenu opremu latinskih liturgijskih kodeksa.

Kaligrafsko-morfološke osobine sklada i trajna proporcionalnost i izmjena dugih i kratkih slova, jednostavnost i jasnoća mirnog duktusa, naročito A pisara i minimalne morfološke razlike inicijala i naslovnih oblika glagoljskih slova odražava primarni razvojni stadij glagoljskog pisma koji je nešto evolvirao od Ćirilova prototipa. Stoga *Kijevski listići* sadržajem, jezikom i pismom predstavljaju najstariji glagoljski spomenik slavenske pismenosti i kulture.

S a ž e t a k

Autorica u radnji provodi povijesno-liturgijsku analizu fragmenata najstarije zapadne i istočne liturgije *Kijevskih (Ki)* i *Sinajskih (Si) listića*. Šest misnih formulara *Ki* sadrže općeljudske težnje za eshatološkim vrednotama, jedino or. 17 traži zdravlje, or. 20 sigurnost carstva, a or. 21 očekuje zaštitu Crkve, što odražava povijesne prilike u Rimu (provale Vandala i Langobarda u 5. i 6. st.). I varijabilni dijelovi prefacija potječu iz istoga vremena, kad ih je celebrant slobodno improvizirao, a oblikom i sadržajem predstavljaju stare oracije ili svojim retoričkim elementima (paralelizmi) podsjećaju na pohvalne govore u čast apostola ili mučenika (Klementova prefacija). U *Ki* se pojavljuje istočni naziv *nebeske sile* za sve svete ili za korove andeoske (or. 10, naslov 7^r, or. 36, 37) i izraz stvaranja: *отъ nebytiě bo vъ bytie sъtvorilъ ny esi* (18, 4^r) iz anafore i homilije sv. Ivana Zlatoustoga, koji ne pozna zapadna misa. Misne formule *Ki* iz staroga Gregorijanskog sakramentara jednakih ili sličnih naslova, ali ne i sadržaja zbog slobode njihove improvizacije ima *Pad D 47, Sangalenski No 348* i *Missale Francorum* (Cod. Vat. Reg. lat. 257, Mohlberg, LQ 1/2, 1939). Posebni poredak najnužnijih misnih formulara stavlja *Ki* na prvo mjesto staroslavenskog misionarskog liturgijskog priručnika zapadnoga tipa, što potvrđuje i pismo. Naime, analogno suvremenim latinskim sakramentarima, koji u inicijalima, naslov-

nim i verzalnim (distinktivnim) slovima pružaju evoluciju latinskog pisma, *Ki* upotrebljavaju, naročito A pisar, 3 tipa slova: inicijalna, povećana u naslovima i pismo samoga teksta. Inicijali odgovaraju latinskoj kapitali, naslovi rustičnoj kapitali s diskretnim izduživanjem vertikalnih osi glagoljskih slova, ali je njihova morfologija, korpus, jednak ostalim slovima u tekstu. Ona su nejednake veličine, ali adaptirana uz gornju liniju (višeće pismo), dosljedno istih proporcija, jednakih duktusa pa predstavljaju primarni stadij koji je nešto evolvirao od Ćirilova pisma, te postanak *Ki* projiciraju na konac 10. stoljeća. Paleografska analiza prve strane *Ki*, 1^r (*Ki*₂) i pripisanih pashalija u *Sinajskom liturgijaru* (*Si*₂) potvrdila je opravdanost Hammove hipoteze da ih je pisala ista ruka. Istraživanje sadržaja prvih triju oracija *Sinajskoga liturgijara* (*Si*), koje nemaju grčkog predloška, otkrilo je u prvoj molitvi strukturu i sadržaj zapadnih *liturgijskih apologija* od 9-11. stoljeća, ali s istočnom terminologijom i teologijom (sv. Petar, vrhovni apostol). Druga, iako fragmentarno sačuvana, jednaka je latinskoj, franko-germanskoj oraciji (10. st.) koju je biskup ili opat recitirao kod adoracije Križa na Veliki petak. Treća oracija prati svlačenje liturgijskog odijela. Na Zapadu sakramentari daju upute za takve oracije od 9. st., ali ne donose i njihov tekst, a na Istoku su potvrđene od 14. st.

Pripisane pashalije (*Si*₂) donose 19 datuma uskrasnih granica, uštapa, tj. puna mjeseca, kada je prema židovskom kalendaru umro Krist. Ista je ruka ispisala *Ki*₂, Pavlovu poslanicu Rimljanima 13, 11-14; 14, 1-4 koja se čita na Siroposu nedjelju, a predlaže program za korizmu. Slijedi stara latinska oracija Mariji s istočnim invitorijem: *Pomolimy se*, poznata iz latinskih kodeksa pod naslovom »Super populum« u rimskom obredu posljednja (*D* 47, 389), a u ambrozijskom prva na Blagovijest (25. III). Jezični, grafički, ortografski i paleografski elementi govore, da je prva strana *Ki*₂ napisana negdje na južnohrvatskom arealu. U *Sinajskom liturgijaru* iznad Bazilijeve molitve ispisana su ćirilicom u zastavici imena pokojnika kojih se trebalo spomenuti u liturgiji. Imena *Si*₃ su zapadnoga tipa s ortografijom zetsko-humske škole (Ѡ mj. Ѡ) s posuđenim glagoljskim slovima *đerv* i *pe*: ѣ е о р ѣ н и с о ѣ н ѣ. Posljednje slovo *f* odgovara obliku ѣ u starijem dijelu *Ki*, 1^v. Ovakvu strukturu slova *f* ne poznaju bugarski ni makedonski spomenici, ali se ta stara tradicija pisanja zadržala u bosanskim glagoljskim azbučnim zapisima iz 15. stoljeća (*Radosavljev i Čajnički abecedarij*) i u ćirilskoj azbuci pripisanoj u *Leipziškom lekcionaru* iz 15. st. koji je nastao u dubrovačkoj okolici (Brgat). Niz imena *Si*₃ veže za ovo područje i žensko ime *Petruniê*, jer se relikvije sv. Petronile čuvaju i časte od 10. st. u Dubrovniku, a kult joj se širio na područje dubrovačke biskupije i općine.

Ki predstavljaju najstariji staroslavenski liturgijski spomenik jednoga dijela najstarijega Gregorijanskoga sakramentara s istočnim leksikom i izrazima, a *Si* najstariju istočnu liturgiju protkanu oracijama suvremene zapadne duhovnosti. Mlađi pripisi *Ki*₂, *Si*_{2,3} iz konca 11. ili početka 12. st. svjedoče upotrebu *Ki* i *Si* na pograničnom, u to vrijeme mješovitom području kao što je bila dubrovačka Astareja i poluotok Pelješac sa svojim humskim zaledem..

Summary

ON KIJEV AND SINAJ FOLIA

In this paper the author analyses from a historico-liturgic point of view the oldest fragments of western and eastern liturgy: *The Kijev (Ki)* and *Sinaj (Si) folia*. Six mass formularies of *Ki* contain universally human longings for eschatological values, only or. 17 asks for health, or. 20 for safety of the empire and or. 21 expects protection of the Church. This reflects the historical situation in Rome (Vandal and Langobard inroads in the fifth and the sixth centuries). The variable parts of the preface originate from the same period, when the celebrator improvised them freely. In thier form and content they represent old prayers (oratio) and in thier rethoric elements (paralelisma) they resemble laudatory speeches honouring saints or martyrs (Klement's preface). In *Ki* the eastern term *nebeske sile* (the powers of heaven) appears, denoting all saints or choirs of angels (or 10 title 7^r, or 36, 37), as well as the expression of creation: *otъ nebytiě bo vъ bytie sъtvoritъ ny esi* (18,4^r) from the anafora and homily of St. John Chrysostom which is unknown to the western mass. Mass formularies of *Ki* from old Gregorian sacramentary with identical or similar titles but with a difference in content, which is due to improvisation, are contained in *Pad D 47*, *Sangalenski No 348* and *Missale Francorum* (Cod. Vat. Reg. lat. 257, Mohlberg, LQ 1/2, 1939). By a special order of the most important mass formularies *Ki* takes the first place among the western type Old Church Slavonic liturgic manuals for missionaries. This is also confirmed by the alphabet. Namely, analogously to the contemporary Latin sacramentaries which in initials, titles and versal (distinctive) letters show the evolution of the Latin script, in *Ki*, especially in the parts written by its scribe A, three different letter types have been used: initials, capital letters in titles and letters used in the text itself. The initials correspond to Latin capitals, title letters correspond to rustic capitals with a discrete elongation of the vertical axes of glagolitic letters but their morphology, corpus is identical to that of other letters in the text. They are of different sizes, they are adapted to the upper line (hanging letters), they have the same proportions and the same duction and they reflect the primary stage which has evolved somewhat from that of Cyril's script. So the origin of *Ki* can be projected to the end of the tenth century. The paleographic analysis of the first page of *Ki*, 1^r (*Ki*₂) and the annotated paschalies in *Sinaj liturgikon (Si*₂) justify Hamm's hypotheses that they have been written by the same hand. Research of the content of the first three prayers of *Sinaj liturgikon (Si)*, which did not have a Greek model, has revealed that the first prayer has the structure and content of western *liturgic apologies* of 9th-11th centuries but it has eastern terminology and theology (St. Peter, the head apostle). The second prayer, although only preserved in fragments, is identical to the Latin, Franco-Germanic prayer (10th century) which has

been recited by the bishop or the abbot during the adoration of the Cross on Good Friday. The third prayer follows the undressing of liturgic clothes. Western sacramentaries give instructions for such orations from the ninth century, but they do not include the text of the prayer. In the east they have been confirmed from the fourteenth century.

The annotated paschals (Si_2) cite 19 dates of *Terminus paschalis*, days of the full moon, when according to the Jewish calendar Christ died. The same hand has written Ki_2 , The Letter of Paul to the Romans 13, 11-14; 14, 1-4 which is read on Quinquagesima Sunday and which suggests the program for lent. An old Latin prayer to St. Mary with the eastern invitation: *Pomolimy se* (Let us pray) follows. It is known from Latin codexes under the title »Super populum« and it is the last prayer in the Roman ritual (D 47, 389) and the first prayer in the Ambrosian read on Lady-day (25th March). Linguistic, graphic, orthographic and paleographic elements indicate that the first side of Ki_2 has been written somewhere in the South-Croatian area. In *Sinaj liturgikon* the names of the dead who were to be mentioned in liturgy were written in Cyrillic letters in a little flag above Basil's prayer. The names in Si_3 are of the western type, they have the orthography of the Zeta-Hum school instead of with borrowed glagolitic letters *đerv* and *pe*: *нѣ ѣ о рѣн* and *со ѣнѣ*. The last letter *f* corresponds to the form *ѣ* in the older part of Ki , lv. This structure of the letter *f* is unknown to the Bulgarian and Macedonian monuments, but this old tradition of writing has been preserved in the Bosnian glagolitic notes from the fifteenth century (*Radoslav* and *Čajniče abecedariums*) and in Cyrillic annotations in the *Leipzig lectionary* also from the fifteenth century, which originated in the environs of Dubrovnik (Brgat). A series of names in Si_3 is also connected with this area through the female name *Petrunié*, as the relics of St. Petronila are preserved and honoured from the tenth century in Dubrovnik, and the cult of St. Petronila has spread throughout the area of Dubrovnik diocese.

Ki represents the oldest Old Church Slavonic liturgic monument as a part of the oldest Gregorian sacramentary with the eastern vocabulary and phrases, and Si represents the oldest eastern liturgy interwoven with the prayers from the contemporary western spirituality. Younger annotations to Ki_2 , $Si_{2,3}$ from the end of the eleventh or the beginning of the twelfth centuries bear witness to the use of Ki and Si in the borderland which was at that time heterogeneous as were Dubrovnik, Astareja and Pelješac peninsula with its Hum hinterland.

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 3. rujna 1984.

Autor: Marija Pantelić,

Staroslavenski zavod

»Svetozar Ritig«, Zagreb